

KÖZLEMÉNYEK

Adalékok kódexeink címereihez. A középkori (XIV–XV. sz.) kódexekbe festett tulajdonosi címerek könyv- és könyvtártörténeti jelentősége eszmetörténeti szempontból sem hanyagolható el. Az alábbiakban ezúttal három általunk meghatározott, korábban ismeretlen címről lesz szó, melyek némi fényt vetnek a magyarországi humanizmus történetére is. Ezek közül kettő a budapesti Egyetemi Könyvtár egy-egy valószínűleg Budát is megjárt kéziratában található, a harmadik pedig egy hiteles korvinában, melyet a Vatikáni Könyvtárban őriznek.

Az Egyetemi Könyvtár Cod. lat. 17. jelzetű, vegyes tartalmú kódexe¹ címlapjának alján egy fekete alapon balharánt pólyával átszelt címerpajzs látható, melyet egyik kezével egy glóriás angyal tart, míg másik kezével egy előtte térdelő papi ruhás ember homlokát érinti (1. kép.). Megállapítottuk, hogy ez a velencei Condulmer (másképpen Condolmieri, Condulmaro) család címere.² Ebből a családból származott IV. Jenő, aki 1383-ban született és 1431-től kezdve volt pápa. Pápasága nem volt zavartalan, 1434–1443-ig kerülnie kellett a forradalmi Rómát és közben Ferrarában, valamint Firenzében tartózkodott. Időközben helyette V. Félixet tették meg ellenpápának és őt ismét csak halála előtt (1447) ismerték el. Minthogy a szóban forgó kódexben egy 1449-es és egy 1451-es évszám látható, aligha lehetett a pápa tulajdona. Néhány évvel túlélte őt a család egy másik tagja, Francesco Condulmer, a pápa unokaöccse, aki mint bíboros és helyettes kancellár mindenhová — még a Rómában elszenvedett börtönbe is — elkísérte IV. Jenőt. Vespasiano da Bisticci, a híres firenzei könyvkereskedő is dicséri bölcsességét és „humanitását”-át, és úgy emlékezik meg róla, mint aki több itáliai tudóssal állt kapcsolatban.³ Valószínűnek tartjuk, hogy ő lehetett az a tulajdonos, akinek a címere a Cod. lat. 17. címlapján látható. Minthogy pedig ezt a kéziratot a törökök 1877-ben mint a budai könyvtárból elvitt kódexet küldték vissza, fel kell tételeznünk, hogy Mátyás király könyvszerzői hozták magukkal Itáliából.

A budapesti Egyetemi Könyvtár egy másik kézírata, a jelenleg Cod. Ital. 1. jelzetű olasz nyelvű Dante-kódex, melynek címeréről Berkovits Ilona hitelt érdemlően bizonyította, hogy az első lapján látható címer a velencei Emo-családé.⁴ Nemrég azonban a könyvtár kézírattárának munkatársa, Fodor Adrienne felhívta figyelmemet, hogy a Dante-

¹ MEZEY László: *Codices latini medii aevi Bibliothecae Universitatis Budapestinensis*. Budapest 1961. 35–37.

² A címertulajdonos család nevét már előbb is közzöltük: CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Az egyetemi könyvtár korvinái*. Magyar Könyvszemle 1981. 221–225.

³ VESPASIANO DA BISTICCI: *Vite di uomini illustri del secolo XV*. Edizione critica con introduzione e commento di Aulo Greco. Firenze 1970. I. k. 8., 520–521, 580–581. l.

⁴ BERKOVITS Ilona: *A budapesti Egyetemi könyvtár Dante-kódexe*. Budapest 1928. — Ez a kódex is a törököktől került vissza hazánkba 1877-ben.

I. kép. A budapesti Egyetemi Könyvtár Cod. lat. 17. jelzetű kódexének címere (kivágat)

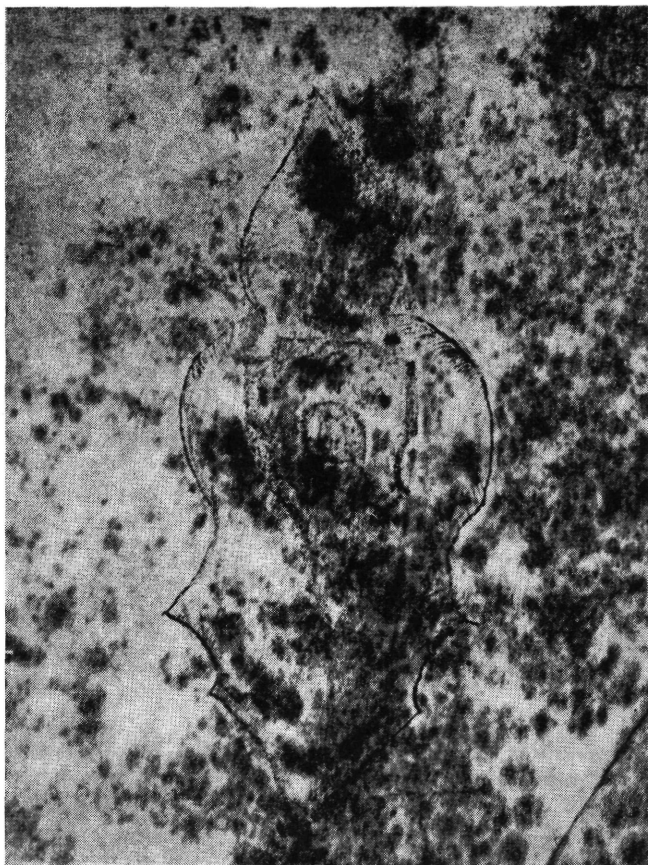
kódex utolsó, üres lapjára egy másik címer körvonalait rajzolták be, egy megkezdett kéziratot bejegyzéssel: „Iste liber est m . . .”. A pontatlan kézirat jele egy lengyel címertani munka⁵ alapján azonosítható volt Mikolaj Lassocki krakkói dékán pecsétjének címerével (2. és 3. kép). Lassocki korábban I. Ulászló nevelőjeként került kapcsolatba Hunyadi Jánossal és Vitéz Jánossal, sőt egy időben ő volt Magyarország szentszéki követe. A Vitéz által Hunyadi János nevében írt leveleket maga Lassocki vitte Rómába, de nyilvánvaló, hogy szóbeli üzeneteket is közvetített és tárgyalásokat is folytatott. Vitéz János leveleskönyvében nem egy levél tanúskodik erről.⁶ Lassocki személyét illetően talán legérdekesebb az 1448. szept. 12-én kelt levél, melyet Hunyadi János nevében Vitéz a velencei dozséhoz, Francesco Foscarihoz intézett, mivel ebből kitűnik, hogy Lassocki Velencében hosszabb ideig tartózkodott. Közelfekvő a feltételezés, hogy az Emo-címeres Dante-kódexet ő hozhatta magával, talán saját részére, de az aztán Vitéz Jánoshoz, illetőleg tőle a budai könyvtárba került. Vitéz rendkívül nagyrabecsülte Lassockit és meg akarta szerezni neki a kalocsai és bácsi érsekséget, amit azonban Lassocki nem fogadott el. Élete alkonyán visszatért hazájába és Boroszló püspökeként halt meg 1450 körül.

Harmadikként a Vatikáni Könyvtárban őrzött Andreas Pannonius kódexről szólunk,⁷ melynek címlapján szabad szemmel is kivehető a jelenlegi címer alatt Mátyás címere

⁵ GUMOWSKI Marian: *Handbuch der polnischen Heraldik*. Graz 1969.

⁶ *Magyar humanisták levelei. XV–XVI. század*. Közreadja V. Kovács Sándor. Budapest 1971. Lassocki életrajza a 92. lapon.

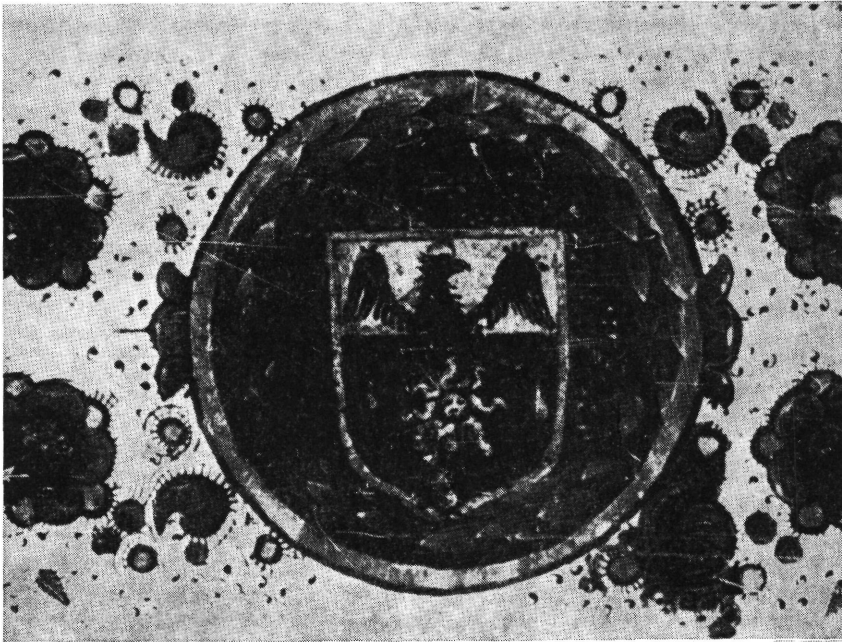
⁷ Roma, Biblioteca Apostolica Vaticana, Cod. Vat. lat. 3186.

2. kép. Uo. a Cod. ital. 1. jelzetű kódex utolsó (számozatlan) lapjára kézzel berajzolt címer

2. kép. Mikolaj Lassocki címeres peesétje, reprodukció után, Gumowski i. m. Taf. XXXIV. g.

4. kép. A Zucchelli-család címere, a Cod. Vat. lat. 3186 Andreas Pannonius kódex címlapjáról

(4. kép.). A korábbi kutatók által nem azonosított címert a cremonai Zucchi (Zucchelli, Zucchetti) család címere (mely egyesek szerint a Mazzuchelli családjával is azonos). Nemcsak a címet azonosítottuk, hanem a családnak azt a tagját is sikerült megtalálnunk, akinek a címere később a korvinába került.⁸ Ez nem más mint Zucchetti Sebastianus, aki 1656-ban Faesulae-ban (Fiesole) született, 1684-ben doctor utriusque iuris, 1715-től apostoli protonotárius volt, Rómában halt meg 1726-ban.⁹ A kódexbeli címert fölött bíborosnak látszó kalap van, ami félrevezető, mivel Zucchetti nem volt bíboros. Azonban az apostoli protonotáriusokat lila kalap illette meg, kétoldalt 6–6 bojttal. Az Andreas Pannonius-kódexben látható kalap lila és nem piros, vagy egész pontosan: liláspiros, a reprodukción. Így tehát teljes hitelességgel elfogadhatjuk, hogy az Andreas Pannonius korvina egy időben Sebastianus Zucchetti tulajdonában volt.

CSAPODINÉ GÁRDONYI KLÁRA

⁸ Először a *Bibliotheca, Corviniana* c. kötetünk harmadik magyar kiadásában közöltük (1982) a család nevének megállapítását; utána az ezt a kiadást követő lengyel, francia, angol² és német³ nyelvű kiadásokban is. A címert tulajdonosát a köv. munkában találtuk meg: TETTONI L.—SALADINI F.: *Teatro Araldico delle armi e delle insegne gentilizie delle più illustri e nobili casate che esisterono in tutta l'Italia. Vol. II.* Lodi 1843. (A nevek ABC rendben, lapszám nélkül találhatóak meg.)

⁹ RITZLER—SEFRIN: *Hierarchia Catholica Medii et recentioris aevi.* Vol. V. 1667—1730.

¹⁰ STRÖHL H. G.: *Heraldischer Atlas.* Stuttgart 1899. Taf. II. 13.

A vizsolyi biblia — nyomdai kéziratföredékei tükrében. A Széchényi Könyvtárból Szabó András keresett 1982. február 19-én. A hír lázbahozott: Két nyomdai kéziratlapot találtak a Vizsolyi Bibliából! (Az ItK-ban sajtó alatt van irodalomtörténeti aspektusú tanulmányom.) A kézirat rossz állapotban van, restaurátorok vették kézbe. Március 4-én sikerült kópiát kapnom a négy oldalról. (Jó nyole évvel ezelőtt hosszasan foglalkoztam a XVI. század legterjedelmesebb magyar nyomdai alkotásával, a Vizsolyi Bibliával. A Helikon kiadásában megjelent fotoreprint 1981 elején újra elővetette velem a témát, egyéb elfoglaltságaim miatt azonban lassan haladtam.)

Ez a négy oldal terjedelmű két kéziratlap, mely a Vizsolyi Nyomda kéziratául szolgált, fontos támpontot ad az egyébként jóformán csak termékeiről ismert XVI. sz. végi nyomda körülményeinek kutatásában.

Megtudjuk ezekből, hogy a nyomda szedői igen jól olvasható kéziratot kaptak (csak Károlyi Gáspár kusza kézírása jelenthetett gondot). A kéziratlapok — amint a nyomtatásban is látható — élőfejjel, őrszóval (versszám), a textusnál lényegesen kisebb betűkkel írt marginális-jegyzetekkel, a versek világosan új bekezdésben kezdve, a versszámok a bekezdésbe süllyesztve, segítik a szedőt.

Bár a kézirat bibliai szövege egyhasábos (nyomtatásban kéthasábsba tördelten jelent meg), mégis egy kéziratoldal szövege szinte egy nyomtatott VB (Vizsolyi Biblia) oldalnak felel meg. A 49. számú kéziratlap rektó oldala a VB II. kötet 62_b oldalának, verző oldala a 63_a oldalának, a 71. számú kéziratlap rektója a VB II. 82_b, verzője a 83_a oldalnak felel meg nagyjából. (A 49. kéziratlap kalligrafálója 35 sort írt a verzőra, a 71. kéziratlap másolója csak 34 sort írt. Talán emiatt is kevésbé tölti meg az erről készült szedés a nyomtatott oldalt.)

Nagy valószínűséggel tehát egy-egy szedő a rá kiosztott kéziratlapokról maga szedte meg a textus nagybetűs szövegét, a marginális-jegyzetek kisbetűs részét, valamint a fejezeteket bevezető szöveg részeit (természetesen az oldal élőfejével és őrszavával együtt).¹

Már magából a VB-ből is sejteni lehetett ezt, ugyanis eltérő szedői sajátosságok tapasztalhatók az élőfejben is (ritkítás mértéke, ritmikusan fellépő hibák), a marginálisban is (bekezdés nélküli „tompán” szedve, illetve „behúzással” kezdve).²

¹ A textus (bibliai szöveg) kb. a mai 16 pontos, tercia fokozatnak felel meg, a *kurzív marginális* jegyzetek pedig a mai 10 pontos, garmondnak (11 pontos „testen”). Olykor díszesebb marginális kurzívot is használnak. Pl. III. kötet (egy kötetben a II.-kal) 136_b, 146_b, 148_a, 150_a, 152_{a-b}, 153_b, 154_a, 155_a—156_b, 166_a, 167_a (II. hasábtól)—169_a, 171_b—173_a, 174_a, 175_a, 176_b. Nyilván betűhiány miatt vették igénybe. — A marginálisban a kiemeléseket álló betűkből szedték.

A fejezetek bevezető szövegeit a Bornemissza könyveiben is használt kopottabb, a textusnál régiesebbnek ható betűkkel szedték (Galgócról hozhatta magával Mantskovit), kb. a mai 10 pontos, garmond megfelelője, 11 pontos „testen”. — Elvértve használtak helyette egy sokkal elegánsabb típust. Pl. Dániel 11, Róm 16, 1 Kor.

A Bibliában használt 3-féle címbetű-fokozat, 3-féle kurzív, a textus és a 2-féle fejezetösszefoglalón kívül, a nagykurzívos bevezető utáni „Az olvasonac” kezdetű szintén régebbi eredetű, „táncoló” betűkkel szedett típust, és a textusban kapitálchent is bőven találunk, sőt a marginálisban is lelhető kapitálchent. Így 12-féle betűt használtak. Mivel a feltételezett négy szedőnek legalább a textusból és a marginális kurzívból a folyamatos munkához saját betűszekrényrel kellett rendelkeznie, a szedési helyiség méretét (17—20 „szekrény”) kb. 30 m²-re becsülhetjük.

² Élőfejben pl. I. kötet 3. p. K Ö N Y V E (erősen ritkítva), I. 4., 5., 6. p.-on pedig ugyanez a szöveg lényegesen kisebb ritkítással. Marginálisnál pl. II. kötet 1—3. p. (sőt 4_a bal hasábnál is) tompán kezd a marginálisokat, majd 4—6. p. bekezdéssel, 7—10. ismét tompán stb.

Annak 70. 690.

f. 49

...dörög az úr az abszél és grését.

...jedet es az dagyogókat az predana uotem. pénz nekü, az te ...
...te határidőben.

...tegedet az te ellenégyiből, az földre melljel nem láatl: mert
...az gyö tize tj elömetek felgeriedett.

...emlékezsz meg rólam, es láogas meg engemet, es mence meg
...en ellenégyimél, az te nyugodnak halálzatában ne ügji ki engemet; j
...nygi te evőted fenue dem az gyalázatot.

...kor az te befőrdet iden nőb. beszet adam amak, es az te befőrdet ön né
...te nőb, es az en késem nek ügja aján: mert az te nevedről neuedtetem
...Ra Istene.

...az cisziföldnek gúncokszékben, es nem ömendedtem, az te kése:
...vedül ülton: mert bünyösöggel tö köttel engemet.

...Mert leszen az en a valdnam önké való, es az en uerentelem gúnyulhatot.

...Emel éme kem mint az állat: az haruz pataknak solása.

...Az az. Ha engemet el hagnál, holoz önké feltőganad az te hárzának gondait,
...bajokból kímél az patakhoz meg gondjait: mellől ki fogi hamar az úr.

10. Amak okakéb az te mondja az VR. Ha meg térdelk, éris meg térdelk te:
...edeb, es én előttem állak, es ha el uilak töl az iób az hiteléből, és mint az en
...zam: Térdnek meg ök te hősök, de te ne tegy; ö bősök.

20. Es állak tegedet es nének éris bártánul, es uti
...vázartak meg: mert én te uelid ügjiok, hogy meg tartsak
...tegedet, az te mondja az VR.
...és meg köb adic zárlak

21. Es meg szabadulak tegedet az hitetleneknek ma
...ból, es ki üflek az erőflek.

XVI RESZ

Az Jena az Prophetának meg tölöz hogy
...mögözik az Raparition imnel hogy
...h. szentölözök, meg tölöz az tölöz hogy
...adukus hálba az minien. Az en az népek bírákai
...mondja meg es ö whjok fennnyájol ma

1. Stolla az VR éme kem, mondjak:

2. Ne ügi magadnak feleget, es nem tegek teneked jóid, sem láatl: in ez belien.

3. Mert az te mondja az VR, az fiak es az leányok felöl, kik es belien születtek,
...es az amik felöl kik kúllik az ekar, es az amik felöl az kik nem születtek az ekar

1828

1. ábra. 49. sz. kéziratoldal rektója (60 %-ra kicsinyítve)

A két kéziratlapból megtudjuk, hogy *minimum három kéz írását olvasták* — és olykor félreolvasták a szedők (a két kalligrafáló-kéziratmásoló, valamint Károlyi Gáspár summázó, olykor új jegyzetet beszűrő, a másolók kézírását javító írását).

Mivel a kézirat írásmódja *elvben* következetesen eltér a kinyomott szövegtől, bizonyosnak vehető, hogy szóbeli utasítást kaptak a szedők a kézirattól eltérő szedésre. Természetesen az ilyen általános utasítások összes hibakövetkezménye is tapasztalható a VB-ben. — Az utasítás alkalmazása nem mindig valósul meg, mert vagy elfelejtkezik róla a szedő, és a kéziratot híven másolja (pl. hogy helyett *hogi*, vagy helyett *vagi* . . .), vagy pedig ott is alkalmazza az utasítást (félreértve azt), ahol nem lenne kívánatos (pl. köniörögön helyett könyörögön).

Mindkét kéziratmásoló szimpla v-vel írta az *Isten nevét helyettesítő „ur”* szót. A 49. lapon VR (mindkét betű verzális!), a 71. lapon vr (kurrent, következetesen „kis” betűkkel).

Nyilván a szedők utasításra elvben mindkét betűt verzálissal szedték, WR (duplavé!), de Wr, WR (az r kisebb fokozatú verzállal, vagyis kapitälchennel) is gyakran előfordul, sőt ritkán WR (mindkét betű kapitälchen).³ Ezenkívül VR (verzál, szimpla V és kapitälchen R),⁴ sőt VVR is előfordul, de VVR-re is van példa.⁵ Ez a hétféle megoldás különböző okokkal magyarázható. Egyrészt az utolsó két változat bizonyosan betűhiány okozta kényszerűségből ered (nagyon ritkán fordul elő, de akkor halmozottan, másrészt ugyanazon az oldalon a WR vagy Wr-es megoldás is előfordul többször), a másik megoldás-csoport oka pedig valószínűleg a szedő saajátsága, illetve szedőszekrényében, esetleg a nyomdában a verzális R-ből kevesebb állt rendelkezésre. — Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy VB-ben rengetegszer szerepel az WR szó (pl. I. kötet 253_b-ben 19-szer, 550_b-ben 23-szor, 588_b-ben 20-szor, II. kötet 71_a-ban 17-szer).

Az első lap kéziratmásolójánál a kurrent („kis” betű) u és v között nem látható különbség — sem szó elején, sem szó közben. A második lap kéziratmásolójánál a kurrent u, illetve v megkülönböztethető (u-val: ualának Jer 36,32-ben, v-vel vala Jer 37,1-ben) szó közben v helyett u-t használ. A szedésben, úgy tűnik, következetesen szókezdéskor megkülönböztetik az u ill. v-t. Szó közben egységesen mindkét hangot u-val jelölik (olykor azonban szókezdő v helyett is előfordul u!).

Úgy tűnik, hogy Mantskovit állítása (lásd „Typographus lectori”): „az Exemplárban az accentusoc nem voltac megiegyeztetven” nem felel meg egészen a valóságnak. Illetve: valószínűleg az általunk most megismert két kalligrafáló-kéziratmásolón kívül több is lehetett. Esetleg a többi nem volt ennyire gondos másoló, és azok kéziratára Károlyi (valami oknál fogva) kevesebb gondot fordított. Bár az sem kizárt, hogy pl. a Biblia szedésének első részében közvetlenül a fordítók vegyes kézírású kéziratanyagát kellett a nyomdának használnia, és csak később tértek át, sok nyomdai korrektúra és félreolvasás után, másolók alkalmazására. Nem zárható ki annak lehetősége sem, hogy amikor a Biblia végének nyomdai kéziratát készítették, már folyt a szedés—nyomás, így egyidejűleg kellett Károlyiéknak kéziratkészítéssel és korrektúrázással foglalkozniuk (egyéb elfoglaltságuk mellett). Mantskovit pedig, amikor a nyomdász előszavát írta (a nagy munka vége felé) ezen utolsó időszak zavaraira gondolt.

A 49. lap kalligrafálója használt ékezetést. Csupán az „és” é-jére nem tett soha ékezetet

³ Pl. I. kötet 649_b, II. 2_b, 3_a (ezen az oldalon ötször!), 3_b, 73_b.

⁴ Pl. I. kötet 13_a.

⁵ VVR: pl. II. kötet 62_b, 63_a (ezen az oldalon kétszer), 74_a (4-szer), 74_b, 75_a (3-szor), VVR pedig ugyanezen a tájon, pl. II. kötet 68_b, 69_b (10-szer), 79_a (8-szor), 79_b (2-szer), 80_b.

I E R E M I A S

+ Jeremes halállal halnak meg, nem siratnak, es el nem
nyja lesznek ez földnek szimén: fejimer es dög halál miatt
leszen az ő testek az égi madaraknak es az földnek uadai.

Ami elvált, eddel az szíven
nem nem lesnek melok
1374 hogy siratnak
es el nem nyja lesznek
es mind az halnaknak
szimén szíven.

5. Mert azt mondja az VR: Ne meny az sírdmas házi,
redy fő nem buda assal ő erőtel: Mert az ér lékeggemet es
6. mondja az VR: az en irgalmaságomat es kegyelmegeme

1375 az szíven az VR
1376 az szíven az VR
1377 az szíven az VR
1378 az szíven az VR
1379 az szíven az VR
1380 az szíven az VR
1381 az szíven az VR
1382 az szíven az VR
1383 az szíven az VR
1384 az szíven az VR
1385 az szíven az VR
1386 az szíven az VR
1387 az szíven az VR
1388 az szíven az VR
1389 az szíven az VR
1390 az szíven az VR
1391 az szíven az VR
1392 az szíven az VR
1393 az szíven az VR
1394 az szíven az VR
1395 az szíven az VR
1396 az szíven az VR
1397 az szíven az VR
1398 az szíven az VR
1399 az szíven az VR
1400 az szíven az VR

8. Es meg halnak mind az nagyok f mind az kicsyek ez földo
9. Es az kérdet nem verik őket, hogy őket uiga szálnak az meg
nem uiga szálnak őket az ő ariak es armak felől.

10. Es ládalom házbais be ne meny hogy le szly udek az de
11. Mert azt mondja az Jeremeknek VR: az Jeremeknek szm
szem imen ez helyét az ti keretek előtt az ti időtökben az uiga sz
szimennek szamb, az ró legimék es az meny afk szimák szamb.

12. Es leszen mikor meg mondod ez kérdnek
13. Es azért mondott az VR mi felőlünk mind ezt az nagy gonofok: Es mié
az mi álnokágunk: Es melyk az mi bánunk, mellyel uckezünk az mi VR
sztemünk ellen?

14. Akkoron mona az nélek: Azért hogy el hadanak az ti asszaiak engem
15. azt mondja az VR: a szíven szíven után mentenek, es nélek szíven
es mákát őket, es el szíven engemet es az en törvényemet meg nem szíven

16. Es ti gonofok
17. ti el málutatók, mi mi
18. hogy engemet nem há
19. Azért szíven
20. ti asszaiak,
21. kegyelmek szíven

22. Azért mé el szíven az napok azt mondja az VR: es több nem ma
23. az VR ki ki hozta az szívenek fiait, hogy szívenek szívenek:

24. Ha ven azt mondja, szíven az VR, ki ki hozta az szívenek fiait az szíven
szíven földből, melly szíven szívenek uale őket, minnek uadma uifajta szíven
szíven az ő földökbe, melly szíven az ő asszaiak

25. Amé szívenek az sok halászekből, azt mondja az VR: az meg szívenek
szíven es szíven uadma el küldök az sok szívenek szíven, es ki szívenek szíven
szíven begyök es mander halomból, es az szívenek szívenek szívenek szívenek

26. Amé szívenek az sok halászekből, azt mondja az VR: az meg szívenek
szíven es szíven uadma el küldök az sok szívenek szíven, es ki szívenek szíven
szíven begyök es mander halomból, es az szívenek szívenek szívenek szívenek

2. ábra. 49. sz. kéziratoldal rektója (kicsinyítve)

(meg Jer 16,15-ben „Észak” É-jére). Ugyanezt mondhatjuk a 71. lap kéziratmásolójára, sőt Károlyira is.

A 71. lap kalligrafájának jellegzetes hibája lehet, hogy a „könyvben” helyett eredetileg legtöbbször „kőniben”-t írt, majd vagy ő vagy más fölötte javít (Jer 36,28; 36,29; 36,32). Feltehető, kéziratlapjain sokszor elfeledték javítani, így gyakran a szedő is hünen követte. Ez támpont lehet, mint a kéziratmásoló sajtósága, a teljes Bibliában e másoló által leírt részek azonosítására.

A fellelt két kéziratlapon a szedés megkezdése előtti, de már a nyomdászoktól származó *kéziratkiszámítás nyomai* láthatók (a Biblia általában 41 textus-szövegsort tartalmaz), erre utaló számok láthatók a 71. kéziratlapon, a sorvégek táján.⁶ Lehetséges, hogy az I. kötet 649_a (Jézus Sirák I. rész címsor melletti „3” a szedő tévedéséből került szedésre, pedig ez csupán a kézirat-előkészítő sorszámjelzése !?).

A kéziratlapokon sok helyen találhatunk rövid szótag- illetve betű-aláhúzásokat is, nyilván a sorok számolásának, tervezésének kézirat-előkészítői jelei ezek.

Mint minden kézirat-számítás (ma is) nem pontos, a valóságban pl. Jer 36,29 vége a tervezett 39. helyett csupán a 29. sor vége lett. — Károlyi kusza, tömör, 6 sornyi írását plusz a fejezetcímet 9 textussornyinak becsüli a kézirat-előkészítő, a valóságban (Jer 37 cím és összefoglaló) 7 textussornyit ad csupán. Jer 36,32 a becsült 10 textussorral a szedett sorok száma megegyezik, de az előtte levő 31. vers a számított 10 sor helyett csak 7 sor lett, fölötte a 30. vers (kézírásban 3 sora) a számított 3 sor helyett 6 szedett sort adott.⁷

Mindebből arra lehet következtetnünk, hogy a VB hatalmas szedési munkájának⁸ ésszerű megszervezéséhez, a szedők között a kéziratoknak olyan arányos felosztásához,

⁶ Jer 36,28 első sora végén „26”, második sora végén „31”, a 29. vers végén „39”, a 30. vers végén „1”, a 32. vers kezdősora fölött, a sor vége felé „11”, a Jer 37 fejezetszám fölött, ill. a Jer 36,32 utolsó sor végén „21”, a Jer 37,1 kezdősora fölött „30”, a vers végén „37”, 5. vers végén „17”, 8. vers fölött „23”, 9. vers végén „32”, 10. vers végén „38”, 11. vers végén „41”, 14. vers fölött „12”, 16. vers fölött „22”, a vers végén „26”, a 18. vers 2. sora alatt „38”.

7

	Kéziratban	Számított	Valóságban
	a sorok száma		
Jer 36, 28	2	5	5
29	4	8	8
30	3	3	6
31	3	10	7
32	5	10	10
Jer 37 cím és summa	7	9	7 (textusnyi)
1	3	7	6
összesen	27	52	49

⁸ 2418 oldal × 2 hasáb × átlag 30 betűhely/sor × 41 = 5 948 280, kerekítve 6 millió „n”, ehhez hozzászámolva a marginális jegyzeteket (kb. 71 ezer keskeny, kb. 12 „n”-es és kb. 2 ezer átlag 60 „n”-es, széles jegyzetsort, 852 000 + 120 000 = kerekítve 1 millió „n”-jét, durván 7 millió „n”-ről kell beszélnünk.

27. Szola pedig az ur Joacimnak mind utánna az király meg égette nála
az kömvet, es az befecskétet mellicket Baruch az Jeremia nak számból írta nála, mond:

28. Terj ujszja es ucs más kömvet es ud belé mind az előbi prókát uán,
mellic ualának az előbi kömben, mellic Joacim az Juda királia meg égetett.

29. Es az Joacimnak az Juda királitának mond meg: azt mondja az ur:
Te égetted meg az kömvet, mondan: Miért irtal uőn cölökat az kömben:
Kétségnek: el m az Babylomai király, es el ucszi az föletet, es el ucszi
belöle az embert es minden állatot.

30. Az ért azt mondja az ur Joacim felöl az Juda királia felöl: Nem
en neki helybe való az ki az Dáuid király szelibe uőn, es az ur holt
el ucszik nappal az heve, es az dene éttaka.

31. Es meg büntetöm uőtet es az ur maguar, es az ur szölegit az ur
sagokét: es reanol hozom es az Jerusalembeli poládokta, es az Juda
főfialia mind az gonofzt mellyöl szöletta uő föltét, es né fogadák.

32. Az ért akkoron Jeremias más kömvet uőn: seben es ada Baruch:
nak az irás tudó Neriasnak fiának, es uőn abbai az Jeremias számból mind
az prókát, mellic ualának az kömben, mellic Joacim az Juda királia
meg égetett nála az kömben: Es annak felötte többet irának belé kik
ifonlok ualának az előbb iekhoz.

XXXVII. Kész

Nikkor az Nabudonoszor ur serege el kálloz nála Jerusalemben a sz.
Küld Sedechias Jerusalemből házi ismét köm drogion, meg mondan
az Prophecia hogi ujszja ny az Nabu Király hada es meg ucszi
nála. Mgy fogják Jeremias, az föltétet uő mellic, az
úli uő miny öks, es ő föte minck nála tudakolott nála.

es az föltétet, hanem annak felö uő uőbe az föltétet. Es

alkodott pedig az Sedechias király az Jofiasnak fia Jechomas
Joachimnak fia nála, kit az Nabudonoszor az Babylomai
Judának földében királia tett nála.

nem halgata sem ur sem az ur szölegai, sem az földnek nepe az
át mellic prólott nála az Jeremias Prophecia által.

1. Kivül Sedechias király Juchalt az Selomának fiát, es
Majias kapnak fiát Jeremias Propheciához, mondan:
igyi mi értünk az mi urunknak Jofimneknek.

hogy az átlag 4 szedő⁹ párhuzamosan dolgozva (egy szedő egy napon kb. 6 oldal, vagyis fél füzet¹⁰ szedését végezhetette el az e korban szokásos 15–16 órás munkanap alatt) 4×16 ezer = 64 ezer „n”-t (betűt), tehát 2 füzetet szedhessen meg egy nap alatt, és a nyomópréseket folyamatosan elláthassák nyomóformával – ehhez szükséges is volt a „kézirát-előkészítő” munkája. A terjedelemszámítás óhatatlan pontatlansága miatt a szedők gyakran a másik szedőre eső oldalból is szedtek részeket, a kezükben levő kézirát alapján. Valószínűleg ilyen esetben a nagyobb oldalrészt szedő alakította ki (tördelte) az ilyen, két szedőtől származó oldalakat.

A két nyomdai kéziratlapon még további jelzéseket találunk.

⊗ Jer 15,15 vers végén és Jer 16,9 vers elejénél. A szedésben a II. 62_b oldal bal hasáb alsó harmada fölötti rész ez. Így vagy a kézirát-előkészítő jele, vagy a szedő „megállás” jele (itt kell majd folytatnia), ugyanez a helyzet a II. 63_a bal hasáb alsó harmadát határoló jelnél. Valószínűbb a „kézirát-előkészítő” oldalterjedelem-határ jelzése.

⁹ A négy szedőre vonatkozó hipotézis bizonyítására helykímélés végett az alábbi füzetbeosztást mutatom be, a legjellegzetesebb részből, a II. kötetből

1. szedő	2. szedő	3. szedő	4. szedő	ívrjel
1a— 3b	4a— 6b	7a— 9b	10a— 12b	A—B
13a— 15b	16a— 18b	19a— 21b	22a— 24b	C—D
25a— 27b	28a— 30b	31a— 33b	34a— 36b	E—F
37a— 39b	40a— 42b	43a— 45b	46a— 48b	G—H
49a— 51b	52a— 54b	55a— 57b	58a— 60b	I—K
61a— 63b	64a— 66b	67a— 69b	70a— 72b	L—M
73a— 75b	76a— 78b	79a— 81b	82a— 84b	N—O
85a— 87b	88a— 90b	91a— 93b	94a— 96b	P—Q
97a— 99b	100a—102b	103a—105b	106a—108b	R—S
109a—111b	112a—114b	115a—117b	118a—120b	T—V
121a—123b	124a—126b	127a—129b	130a—132b	X—Y
133a—135b	136a—138b	139a—141b	142a—144b	Z—a
145a—147b	148a—150b	151a—153b	154a—156b	b—c
157a—159b	160a—162b	163a—165b	166a—168b	d—e
169a—171b	172a—174b	175a—177b	178a—180b	f—g
181a—183b	184a—186b	187a—189b	190a—192b	h—i
193a—195b	196a—198b	199a—201b	202a—204b	k—l
205a—207b	208a—210b	211a—213b	214a—216b	m—n
217a—219b	220a—222b	223a—225b	226a—228b	o—p
229a—231b	232a—234b	235a—237b	238a—240b	q—r
241a—243b	244a—246b	247a—249b	250a—252b	s—t
253a—255b	256a—258b	259a—261b	262a—264b	u—x
265a—267b	268a—270b	271a—273b	274a—275b	y—z
			(276ab várját !)	

Az első szedőre még nem sikerült sajátosságot találnom. (Hacsak az 1a—3b, illetve 13a—15b-ben szereplő élőfej-hibát [KÖNYVE, KÖNIVE — utóbbi kétszer is] sajátoságnak nem tekintjük.) A második szedő sajátossága a marginálisok behúzással kezdése. A harmadik szedő a fejezetkezdő címsorokban álló verzál R használata (az egyébként kurzív sorban). A negyedik szedő jellemzője, hogy a fejezetkezdő címsorban a római számokat mindig álló betűkből szedi (a többi három szedőtől eltérően). — Természetesen nem állítható, hogy végig négy szedővel dolgoztak Vizsolyban, de a fenti részben biztonsággal állítható.

¹⁰ E korban nem 16 oldalas ívekről, hanem pl. a VB-nél 12 oldalas, 3 egymásbadugott, félbehajtott ívnyi füzetekről lehet beszélni. (A VB-ben csupán a legelső füzet, majd az első kötetet záró füzet, végül a VB utolsó füzet 4 íves, 16 oldalas; a II. kötet legelső füzet 2 íves, 16 oldalas.) Tehát a nyomás is csupán kétoldalnyi, oldalpárnyi lehetett egyszerre.

I E R E M I Á S

2. Zs. budon
v. val.

4. Jeremias pengig be es ki megjött uala az köfség között, mert meg az ton: lörzön
de nem kötötték yala ötét.

5. Az Tharad sege pengig ki iött uala hegytomból: Es az Chaldeusok meg
nauonak uala kik meg szatlonak uala for: almet ez hirt ² felölték, es az omial
el hagiak fern: almet.

6. Es zsola akkoron az ur Jeremias az prophétának, mondván.

7. Azt mondja az Izraelnek ura Istene, Ezé mondatok az Juda királisá-
nak, az ki el esküdött tinekét én hozzám, hogy meg kelenétek engemet: Imé az
Tharadnak sege az ki ki iött az ti segathogéle, misza megjött hegytombul földébe!

8. Es misza tonok az Chaldeusok es ostromolluk ez usast, es meg u
ötet es meg egyek tízzel.

9. Azt mondja a ur, ne szálljatok meg az ti lelketeket, mondván
fogva elmennék mi volunk az Chaldeusok: mert nem memlek el.

10. Mert ha az egysz Chaldeusoknak sege meg uotitok, kik ostro-
titéket, es maradnak közzökök: csak az meg sebetültek, megis minden te-
az ² látóval, es meg egyek tízzel az usast.

11. Es lön min: kutanna az Chaldeusoknak sege fel mére forusáléval
az Tharadnak sege miatt.

12. Ki mére Jeremias Jerusálemből hog: memé az Beniaminnak földé
hog: el vonna magát az köfségtől: mert az köfség között yala.

13. Mikoron peng az Beniaminnak kapujában volna, es ott volna a-
nagy, kinek neve vala Jerias az Selomának fia, mely Selomias Hanamájnak
uala, meg fogá Jeremias prophetát, es monda az Chaldeusokhoz: prók!

14. Es monda Jeremias: hamisat szólasz, mert ne prókom az
es nem halla meg az beszédet, es meg fogá Jerias Jeremiást es uin

15. Es meg háragának az vink Jeremiásba, es meg uoték
az seg házában az irás tudó Jonathamnak házában, mert azt az háza:

16. Es mikoron Ioemias be ment ual na a timlörzöbe, es az hebe az
holott az foglók ualának, es Jeremias ott ok napja yste ual na.

17. Vegye elhozátá Sechechias király es előhozátá ötét: Es me
az király az ő hazánál titkon, es monda az vinnac: zausaq ez
Jeremias, az é: Amak állotte monda neki, az Babyloniai királyok

18. Es monda Ioemias az Sechechias királynak: Mit néte
az te szolgaid ellen es az köfség ellen, hog: be uerettél engem

℥ Jer 36,30 jobb szélén, Jer 37,11 bal szélén. A jel jelentése és a szedett részhez viszonyított helyzete azonos (II. 82_b bal hasáb alsó harmadának kezdete, illetve II. 83_a bal hasáb alsó harmadának kezdeténél). Egy másik kézirat-előkészítő lenne? Esetleg mindegyik szedő a megkapott kéziratrészt a szedés megkezdése előtt maga számolta ki pontosabban? ^{63/5} L Jer 16,4 bal szélén és 6 L Jer 16,15 előtt. A Jer 37,3 jobb szélén pedig 9/0/83. Jelentése: következnek 63. levélszámú, L ívjelű füzet 5. oldala, illetve 6. oldala; 83. levélszámú, 0 ívjelű füzet 9. oldala. Talán a másik szedőre tartozó szedésrészt következnek.

A kéziratlapok rektó oldalainak jobb felső sarkában 49, illetve 71 — a kézirat-lapszám (természetesen nem került szedésre). A 49. kéziratlap mindkét oldalán alul őrszóként a következő kéziratoldal versszáma látható: 4 illetve 17.

A lapszámozásból talán nem alaptalan arra következtenünk, hogy ha 62_b — 63_b nyomott oldal a 49. kéziratoldal szövegét tartalmazza, és ha 82_b — 83_a nyomott oldal pedig a 71. kéziratoldal szövegét, akkor 71 — 49 = 22 kéziratlap felel meg 83 — 62 = 21 nyomott oldalnak. Vagyis 44 kéziratlap 42 nyomott oldalnak. Tehát a 49. kéziratlapból 44 kéziratlapot levonva, az 5. kéziratlapnak megfelelő nyomott oldal 62 — 42 = 20. nyomott oldalnak felelhetett meg (vagy kb. azon a tájékon van). Nagyjából a VB II. kötetét kezdő Esaiás könyvének (D ívjelű füzet) „R” jellegzetességű szedőjének kezébe kerülhetett a másolók kéziratadagjának 1. számú kéziratlapja. (Az „R” jellegzetességűnek nevezett szedő minden fejezeteimben a *Rész* szót, a kurzív sorban következetesen *álló* verzális R-rel kezdi.) Így talán a megtalált két kéziratlapból a VB II. kötet 19 — 20. paginájú levelétől minimum a 83. pagináig (120 mai oldal!), de mindenképpen valamivel tovább is alapos következtetéseket vonhatunk le. — Nem lehet ugyan kizárni további kéziratmásolók létét. Azonban a 49. és 71. kéziratlap közé nem kell feltételeznünk harmadik kéziratmásolót (miért éppen a 49. lap lenne az első másoló utolsó lapja, és a 71. lap az általunk megismert második másoló első lapja?!). Nem alaptalanul vélekedhetünk úgy, hogy egy-egy másoló nagyobb adagot kapott összefüggően másolásra (pl. 2 — 3 — 4 füzetnyit vagyis 24 — 36 — 48 oldalnyit). Ha 4 füzetnyit kaptak egyenként, akkor az első kéziratmásolónk 1-től 48-ig kaphatta, a második pedig 49-től 96-ig. Így következtetéseinket 96 — 71 = 25 kéziratoddallal, tehát nagyjából Jeremiás Sirmalmáig (98_a nyomott oldal) bátran kiterjeszhetjük. Ha további kutatók, nyelvészek az óriási terjedelmű, és így elriasztó teljes VB helyett csupán Izajás és Jeremiás könyvére koncentrálnak, a meglelt kéziratlapok alapján komoly eredményt remélhetnek. Azt követően már könnyebb lesz a teljes VB-re vonatkozó kutatásokat tovább folytatni.

A kéziratlapokon is láthatunk rövidítéseket (szólottá, nő — 71. lap rektón), melyeket a szedésben feloldottak, és a szedés is rövidített — hogy a sorba beférjen — ahol pedig a kézirat nem rövidített (à = az, utáña = utánna, voñá = vonná . . .)

Valószínűleg érdemes a kutatóknak figyelmet fordítani arra, hogy a VB-ben bőven található bizonyítékok: Károlyi a szedés után, szerzői korrektúrában is jelentősen bővítette a jegyzeteket. Összesen 179 ilyen lehetséges helyet találtam.¹¹ A VB-ben a marginális

¹¹ Naptárjeleket csak a Biblia legelején használtak ilyen beszúrási célból: ℥ 13_a, 27_a, 32_b. † 15_b, 26_b, 27_a, 32_b. ♀ 26_b, 32_b. * 27_a, II. 6_b, 32_b.

Az összes többi helyen // -jelet (jobbra emelkedő egyenlőségjel) használtak: I. 32_b, 50_b, 63_b, 72_b, 81_a, 88_b, 102_b, 122_a, 122_b, 126_b, 136_b, 150_a, 162_b, 163_a, 178_b, 186_a, 190_a, 190_b (2-szer), 195_a, 195_b, 199_b, 200_b, 205_a, 208_a, 210_a, 210_b, 213_a, 214_a (bal hasáb aljához tartozik, mégis jobb hasáb tetejénél), 216_a, 216_b, 217_b, 218_a, 218_b, 220_a, 220_b, 223_b, 224_a (2-szer), 230_b, 232_a, 233_a, 234_b, 235_b, 236_a, 250_b, 282_a, 328_b 332_a, 234_a (valóságban, helyes pagina: 342!), 345_a, 346_b, 348_b (2-szer), 351_a (2-szer), 351_b, 352_b, 354_b, 355_b, 356_b (2-szer), 357_a, 358_b, 359_a, 353_a (helyesen: 363), 356_a (366!), 356_b (366!), 360_a (370!), 361_a (371!), 364_b (374!), 373_b (383!), 392_a (402!), 394_b (404!), 399_b, (409!), 403_a (413!), 427_a, 516_a, 609_b, 624_a, 626_a, 626_b (2-szer), 632_b, 644_a, II. kötet 6a,

jegyzeteket rendszerint a textusban és a marginális elején az abc betűivel (utána kettősponttal) jelölték. Minden ettől eltérő jelzés beszúrásgyanús. Különösen akkor, ha az abc-jelűek elé vagy közé került elhelyezésre.

Találhatók nyomai annak is, hogy szedés után, korrekktúrában törölthetett Károlyi a marginálisokból.¹²

A kéziratól eltérően szedték a marginálisokat, nyilván helykímélés céljából. A kéziratban a betűjelet mindenütt a marginális első sora fölé, sor közepére írták (a szedésben — szinte zavaróan — beleolvad a jegyzetbe), a textusban pedig a kézirat sorából kissé kiemelték, míg a szedésben gyakran beleolvad a szövegbe. — Nem töltötték a szedők az időt a felsőindex-szerű megoldással. Talán mert nem volt a textus fokozat méretére öntött ilyen felsőindexes abc-betűanyaguk, anélkül pedig a sor fölé emeléshez két darabból tudták volna csak szedni (nem látható alsó „vak anyag” fölé helyezett betűtest).

A kéziratlapon található — frissen festékezett szedésről, a Biblia textusából és marginális kurzívjából — néhány átnyomódott, azonosíthatatlan bibliai helyből származó betű.

Lehetséges okai: 1) kinyomott, elosztásra (szedőszekrényekbe visszaosztásra) váró szedésre helyezte a szedő a kéziratlapot; vagy azért, mert nem használtak tenákulumot (kézirattartót), vagy pedig ideiglenesen szokásos szedési helyétől eltávozva szedett pár szót másutt a szedő, és ott nem volt nála a tenákulum. 2) Nyomás közbeni korrekktúrázhoz magával vitte a kéziratot, és a présben a festékes szedésre helyezte — ez esetben a kézirat szövege szerinti szedés nyomási oldalpárján keresendő az azonosítandó átnyomódott rész.

A Vízolyi Biblia kiszedett—kinyomott korábbi változata — mint nyomdai kézirat? Az RMNy 635 számon regisztrálta a VB-nek egy befejezetlenül maradt, nagyobb alakú (szedéstükrű és papírméretű), de a VB betűivel szedett változatát, melyből töredékek maradtak ránk. Ezek egy részét Havrán Dániel ismertette a MKSz 1901. évi 69. oldalon, másik részét Krompecher Bertalan, ugyancsak a MKSz-ben, 1927. évi 160 — 161. oldalon.¹³ Végül további részéről Szabó András jóvoltából 1982. október elején sikerült tudomást szereznem (fiókjából 12 db halvány xeroxmásolatot emelt ki, és adott át — amikor e tanulmány készítése kapcsán a töredékekről készült vázlatomat mutattam). — Mivel évekkal ezelőtt az addig ismert töredékekkel is foglalkoztam, hamar kiderült, hogy ezek a töredékek újabb (az RMNY-ben nem regisztrált) részek.

Borsa Gedeon volt szíves, és informált eredetéről. Az OSZK-ban külön kötetbe kötve xeroxmásolatát tartják, azzal a bejegyzéssel, hogy a Kecskeméti Ref. Kollégium könyvtárában őrzik e töredékeket. RMK I. 372 (Soós, 1601, Bártfa) kötetstáblájából áztatták ki, amelyek a VBT újabb töredékei. 42 db töredékről van szó, melyek könyvtáblákból kerültek

6b, 7a, 8a, 19b (2-szer), 21a (2-szer), 22a, 33a, 37a, 43b, 63b, 67b, 74b, 97b, 101b, 110a (2-szer), 110b, 114a, 122b, 135b, 140b, 164a, 166a, 167b (2-szer), 169b, 170a, 170b, 174a, 182a, 185a, 187b (2-szer), 189b, 190a, 190b (2-szer), 129a, (192 !), 193b, 195a, 196a, 197a, 197b, 200a, 200b, 216b (2-szer !, ráadásul e két beszúrást fölött sorszám is van: 1. ill. 2.), 217a (218 !), 230a, III. kötet (a II. kötet Újszövetségi része) 4a (2-szer), 5a, 14b, 17a, 21a, 38b, 40b, 56a, 56b, 68a, 71a, 73a, 104b, 105a, 108b, 110b, 113b, 123a, 128b, 143a, 143b, 173b, 183a, 189a, 190b, 195a, 196b, 215a, 230a, 230b, 233a, 235a.

¹² 1Móz 7-ben a) nincs, 19. fej.-ben c) nincs, de a textusban, 19,8-ban bent hagyták a c) jelet. 1Sam 31,4 (274a, b) a) jegyzet hiányzik, de a textusban bentmaradt a jele. 639b Bölcs 8. fej. a) nincs (talán a 7. fejezet a)-ját vélték e kaput a) jegyzetének?). II. 70b Jer 25. fej. c) nincs. II. 79b Jer. 33. fej. c) nincs. II. 113a Ezechiél 6. fej. d) nincs. Jn 19. fej. a) és b) hiányzik (talán tévesen a 18. fej. a) és b)-jét folytatták?).

¹³ HARSÁNYI István ír erről: *A magyar biblia*. Bp. 1927, 54 — 55. valamint GULYÁS Pál a Prot. Szle 1929, 461.

16. nec, az városnac férfjai, tudni illic az So-
dománac férfjai környül vöüéc az házat,
kifühtöl fogua nagyíglan, mind az égés
kösség az városnac minden részéből.

17. Es síoltác Lotot, monduán néki: Hól
vadnac amaz férfiac kic te hozzád iöüé-
neez éijel? Hozd ki azokat mi hozzánc,
hogy^{sz. hogy} esmerjüc öket.

18. Acke: ki minéne ö hozzáioc Lot az aytó
eleib, és vtanna be zárlá az aytót.

19. Es Monda nékiec: Kérlec atty ámfiai,
Ne czelekedgyetec ilyen gonossíagot.

20. Imé vadnac én nékem két Jeánim, kic
meg férfiac nem esmeríenéc, ki hozóm
azokat ti hozzáioc, és czelekedgyetec
azockalá mint néktec tettzic, czachogy
ez emberec ellen ne vétkezsetec, miuel
hogy czecc iöttec az én házarnac arnyé-
ka alá.

21. Kic felélenéc: Eregyel innet. Esmét
Kic felélenéc: Eregyel innet.

16. Teanyinackez...
keduezne ö néki,
gyác ötet az városlon kiüöl.

17. Es imikor, ki vittéc vóna öket, mo-
(az égyic) síladgyel tarcz meg a te-
tedet, hátra ne tekints, és síohól ez c-
mezőn meg ne ály, amaz begyfe síal-
hogyel ne vesís.

18. Es monda Lot nékiec: Ne ésés wra-
19. Imé mostan az te síolgádkeduetra

te elötted, és nagyvá tötted a te igrál-
sagodat, mellýet felekedtel az én élcem-
nec meg tartásában. En pedig nem sí-
ládhatoc amaz hegyre, néttalim el gr en-
gemet az vesedelem és meghaloc.

20. Imé hól közel vagyom egy város, add
fussac oda, ki várin város az; hadd síad-
gyac oda, nám kípín város z, hogy el-
lyen az én lélkem.

21. Monda az ért nékiec: Imé meg tet-
lec sz a...
azt...
azt...
azt...

5. ábra. Vizsolyi Töredék 1. Móz 19 4-9 (kb. 15 %-kal kicsinyítve). 1 Móz 19, 16-21 (kicsinyítve)

12

K Ö N Y V E.

mezeinéc sílében vagyon, igaz árrán adgya nekem azt, ti köztetec temetéscé való öröklégül.

10. Az pedig az Ephron lakic vala az Heth fiak közt. Felele azért az Ephron Hethus az Abrahamnac, az Heth fiainac hallásokra, mind azoknac tudni illic, az kic bemenne vala az ő várofanac kapuán, ezt monduán.

11. Nem vgy sérető wram, hald meg az én síomat, az mezöt néked adom, és az melly köből vágod temető hely abban vagyon, az tús néked adom, az én nemzet-ségemből való nép előtt néked adom azt, hogy el remesled a te halou adót.

12. Ackor meg haytá magát az Abrahamnac, az tartománnac népe előtt.

13. Es síoltá az Ephron annac az tartománnac népének hallására, ezt monduán: Ha te nekem adod az mezöt, kérem meg béséd Giet, meg adom a

20. sön mind ezakucé viánna meg monduán: Abrahamnac, Am (vgy mond) az I-hais síult sílat az Nachornac az te dfiánac.

1. Az Vzt, első síultét, és az Búzt annac at yafát, és az Kemuel az Aramnac atyát.

2. Az Chiesedet, Hizot, Pildast, Iudlaphot, és Bethuel.

3. Az Bethuel pedig nemzé az Rebecát, ez nyóltz síkat síul Milchah az Nachornac, az Abraham atyafianac.

4. Az ő ágyafais kúnc néue Reumavala, síulé nékie az Tebat, Gahamot, Thahast, és az Mahhrac.

XXVII. Rész.

Meg hal az Abraham sílége az Sára, síratya dicit az hana, veson temetéscé való helyet az Chanaan föld en bibe os aron és el remesled az haloryát.

Alred...

elő. 8-féle méretben maradtak ránk.¹⁴ Mózes első négy könyvéből összesen 27 levél részletei.¹⁵

A töredékek alapján rekonstruálható ennek a változatnak szedéstükre és papírmérete. A szedéstükör 51×74 ciceró¹⁶ (az élőfejet, őrszót valamint a marginálisokat is beleértve). A VB $40 \times 56,5$ ciceró. A VBT (Vizsolyi Biblia Töredék) papírmérete hajtogatás előtt kb. 42×56 cm volt (majdnem a mai A/2-es méretnek felel meg), vagyis ha elkészül, kb. 28×42 cm méretű, nehezen kezelhető könyv lett volna. De a teljes Biblia egyetlen kötetbe (kb. 837 lap) kötve is mutatósabb, arányosabb lett volna.

A VBT sokkal esztétikusabb tipográfiai elrendezését, mint a VB. A textus 18,5 ciceró széles hasábú (VB-nél 15 ciceró), a marginális 5 ciceró széles (VB-nél 4 ciceró), a fejezet-összefoglaló 20 ciceró széles (VB-nél 15 ciceró). A VB-nél a versszámokat az új bekezdésbe besüllyesztették, a VBT-nél marginális-szerűen a hasáb jobb szélén „kilógnak” a sorból (ha ugyanott marginális-jegyzet is van, akkor előnytelenül a textus és marginális közötti szűk helyre kerül a versszám).

A VBT minden bizonnyal a VB előtt készült (és nyilván befejezetlenül maradt). A VBT betűi sokkal épebbek, élesebbek, mint a VB-é. A jegyzetelés is következetesen bővült a VB-nél, a VBT-hez viszonyítva¹⁷, bár jegyzet elhagyás is tapasztalható (VBT-ben volt, VB-ben elmaradt: 1 Móz 19,8 VB-ben nincs jegyzet, de a textusban bentmaradt a c) jegyzetjel; VBT-ben itt 3 soros jegyzet nyoma látható).

Feltételezhető, hogy a valamilyen oknál fogva befejezetlenül maradt, nagyobb alakú Biblia kinyomott íveiből egy-egy példányt (esetleg Károlyi újabb javításaival — mert pl. a VBT rövid ékezetait a megfelelő VB-részekben hosszú ékezettel nyomták már) nyomdai kéziratként használták a VB-hez. Így a fennmaradt és az OSZK-ban levő töredékek ezen példányai a nyomott kéziratok tanúi.

KÜKEDI JÓZSEF

Bessenyei utolsó kéziratának sorsa. Bessenyei utolsó alkotó korszakában, belső emigrációjában írt műveit — ellentétben az irodalomtörténeti közfelfogás egy részével — nem asztalfiókjá számára készítette, hanem kiadásra szánta.¹ Az író alkotókedve különösen a 18–19. század fordulóján éledt újjá, amikor *A természet világa* című munkája első

¹⁴ 1 db 7×6 cm, 3 db $7,7 \times 30$ cm, 6 db $8 \times 12,7$ cm, 12 db $10,5 \times 18$ cm, 1 db 15×18 cm, 4 db $15,5 \times 20,5$ cm, 3 db $12,6 \times 31$ cm, 9 db 20×31 cm. Végül egy kb. 2×2 cm-es meghatározhatatlan részhez tartozó darabka. — Jó lenne, ha üres részekkel kiegészítve eredeti méretre restaurálnák; és esetleg a Helikon Kiadó reprintben, legalább kisebb példányszámban kiadná.

¹⁵ A nagy alakú Biblia 7, 8 (vagy 9), 10–11–12–13–14–15–16. levele (B₁, 2v. 32, 4–6; C₁₄ ívjelű); 37–38–39–40–41–42.(G_{1–6})44. (H₂); 46–47–48.(I_{2–3–4});64–65. (L_{4–5}) és végül a 80–81–82. levélé (O_{2–4} ívjelű).

¹⁶ Egy ciceró = 4,512 mm.

¹⁷ A jegyzetek bővítésének példái: 1Móz 23. fej. VBT-ben b) jegyzet VB-ben c); 2Móz 12. fej. VBT-ben e) jegyzet a VB-ben f) — és innen kezdve végig egymáshoz viszonyítva a jegyzetszám elcsúszás megmaradt (tehát nem korrektrahiba). 2Móz 13,12-nél VBT-ben nincs jegyzet, VB-ben itt 24 soros b)-jelű jegyzet van. — 2Móz 16,25 VBT-nél nincs jegyzetnek nyoma (ez az oldal három töredékben, majdnem teljesen fennmaradt), a VB-ben pedig // (a jellegzetes beszúrási, pótlólagos jegyzetelési) jellel 27 szavas jegyzet található, g) és h) jegyzetek között. — 2Móz 18,11-nél VBT-ben nincs jegyzet, a 16. versnél található e fejezet VBT-ben c) jegyzete, a VB-ben pedig a 11. versnél, a vers végéhez c) jellel 16 szavas jegyzet került (a töredék korábbi, számomra ismeretlen tanulmányozója is jelezte ezt magán a töredéken!), — a 2Móz 34. fej.-nek, a VB-ben utolsó jegyzete (33. versben //jelű) érdekes módon már a VBT-ben is szerepelt, a megfelelő töredék verzóján, a jobb felső szélén, egymás alatti háromszor két betűt ezt látszik bizonyítani (vét, ha, he). A beszúrási jelre vonatkozó feltételezést ez gyengíti.

¹L. *Literatura* 1983. 4. sz.

részének engedélyezése alkalmából az a remény tölthette el, hogy a cenzúra most már talán nem fogja megakadályozni művei megjelentetését. Az az igény is ösztönözte, hogy ismét egyszerre több munkával is jelentkezzen a nyilvánosság előtt. Erre vall az a válaszlevele is, melyet 1802 augusztus 15-én Kazinczynak írt. Ebben Kazinczynak azt a biztatását, hogy adja ki javított változatban korábbi munkáit, azzal hátrítja el magától, hogy őt jelenleg a készülő új művei foglalkoztatják. Azt írta Kazinczynak, hogy bár az ő vére már hidegszik, „mégis sokat fogsz töllem látni célodra”.²

Bessenyei munkakedvét tehát jórészt a publikálás lehetőségének a reménye adta. Miután azonban 1804 novemberében e remény — Madarassi Ferenc cenzornak *A természet világáról* írt elmarasztaló jelentése miatt — elsikkadt, kedvét veszve, végleg abba hagyta az írást. Joggal gondolhatta, hogy a cenzúra az ezekben az években írt műveit sem engedélyezi, s ezért írta keresően egyik utolsó munkája jegyzetében: azért hagy fel az írással, hogy hadd legyen „írásban inkább igazság, mint nyomtatásban hazugság”.

Az író azonban így is hitt abban, hogy gondolatai valamikor eljutnak az olvasóhoz, és hogy egyszer sor kerül művei kiadására. Tisztában volt azzal, hogy ennek legelső feltétele a kéziratok gondos megőrzése. Otthonában nem találta biztonságosnak létüket, bizonyára a hatósági felügyelet miatt sem, de azért sem, mert nem bízott abban, hogy írói örökségét a család és a környezete méltányolni tudja.

Kétfajta megoldást látott. Kéziratai közül többet közvetlenül elkészülésük nyomán megküldött egykori iskolájára, a sárospataki kollégium könyvtára részére. Arra kérte a tanárokat, helyezték el műveit a könyvesházba, „hadd lássák az utánunk következő maradékok, hogy volt a’ kegyelmetek Tudós társaságának oly nevelt fia, ki írta elkövetett atyai gondoskodásokat haláláig hálálni tudta.” Egyszersmind ígéretet tett, hogy felküldi „munkáinak minden részét”.³ Így került sor valószínűleg már 1802-ben a *Tarimenes* 3. kötetének elküldésére, majd egy évvel később, 1803. augusztus 14-én *A társaságának eredete és országlása* című munkájának eljuttatására. Az ehhez írt kísérőlevél egyszersmind a régi iskola iránti háláját is kifejezte, s felelevenítette a pataki évek kedves emlékeit. Elküldött munkájáról azt írta: bírálathoz céljából is küldi.

„... Ide zárt munkámat küldöm kegyelmetekhez, mint együgyűségemnek próba tételét; kik fontolhatnák igazab mérő serpenyőben mint az Urak, kiket mély tudomány oktat és böltsesség táplál? Kiknek érdemekre különböztető bélyegét a közönséges voks helyhez tette. Ismérjék meg az Urak szavaimban okaimban tanítványokat, és nálla, azon értelmet, mely emberi Nemzetünk halhatatlan lelkének szentségében és igazságában lakozik. Ha tévedek, nem el szánt akaratbul esik, következés képpen, botsánatot érdemel. De az ítélő lélek, szintűgy tévelygésekre van átkozva é’ földön mint az író. Ki legyen hát közöttünk lelkeknek tsalhatatlan bírása?”⁴

Az 1806. január 19-én kelt, Szombathy János sárospataki tanárhoz írt leveléből, amelyhez *A bihari remete* című művének kéziratát mellékelte, szintén a kritikai visszhang iránti igény érződik ki legerősebben:

„... Tiszteletes Professor Uram, úgy néztem ki, hogy falusi Nemes Uraink és rokonink között az én irásomnak kevés bírái található, melyek okait egész életemnek szorgalmatosságával idegen nyelveken tanultam. Az Urat személyében esmérni szerentsém nints, de tudományának és Böltsességének Neve által lett ki terjedése mely ezen Országra ki hatott, nállam is ismértetik. Vigasztalásomra fog szolgálalni, ha az Ur értelme róllam azt a meg határozást teszi hogy gondolkozni úgy mint ember, meg tanultam a

² KazLev I. 487–488.

³ Abafi Lajos: *Bessenyei György levele a sárospataki Collegium tanáruhoz*. Figyelő 1876. I. 109–110.

⁴ Abafi: I.h.

tudomány és böltsesség útján. Egy olly birónak helybe hagyása mint az Ur, több nekem mint olly ezer embernek tapsolással való ditsérete, kik által nem láthatják egészben, hogy értelmemet mi okon hadják helybe; Engedje meg T. Professor Uram nékem ezt a kis hivalkodásomat és emberi gyengeségemet hogy approbatiójára . . . , artzal se kívánván fordúlni a' községre mellynek okaimat meg érteni tudom tehetése nints. Tudja az Ur hogy a' böltsesség's igasság mindég bujdosóba laktak e' Világon és mindég kevés halandóktól ismértettek ollyan formáktól mint az Ur kinek vagyok elkötelezett szolgája Bessenyei György.⁵

Figyelemre méltó, hogy a sárospataki kollégium könyvtárának megküldött kéziratok többnyire másolatok voltak, de olyan másolatok, amelyeket Bessenyei maga átnézett, javított és hitelesített. Ilyen másolatokat juttatott el még bizonyára azokhoz is, akiktől munkája kiadatásának támogatását remélte.

Maguk az eredeti kéziratok az író birtokában maradtak, feltehetően egy esetleges kiadási alkalom számára. És amikor ilyen élete végéig sem adódott, 1811-ben, halála előtt néhány nappal rendelkezett sorsukról. Sági Sámuel református lelkésznek adta át őket azzal a kéréssel, hogy küldje el a Nemzeti Múzeum részére, egykori kedves barátjának, Miller Jakab Ferdinándnak, aki a Nemzeti Múzeum könyvtárának akkori őrje volt.⁶ Így tehát Bessenyei arra a gyűjteményre bízta életműve jelentős részének megőrzését, amelynek 1802-ben történt megalapításáról bizonyára — a könyvtárossá lett barátjától függetlenül is — volt tudomása. Amikor ugyanis Széchényi Ferenc könyvtárát felajánlotta a nemzetnek, e tettének országos visszhangja támadt és a nemzeti könyvtár megalapítása némi kárpótlást jelentett a többi, 18. század végén felmerült nemzeti intézmény létrejöttének elsikkadásáért. A *Hazai 's Külföldi Tudósítások* 1811. jún. 8-i számában, Bessenyei halálára közölt nekrológ írója a hagyaték sorsának ismertetése után felsóhajtott: „Bár azoknak kinyomtatására mentül hamarabb Pártfogója találtatnék.”

Bár a kéziratokat a Széchényi Könyvtár gondosan őrizte, kiadásukra — a *Beszéd az országnak tárgyárul* című röpirat kivételével — csaknem egy évszázadig nem került sor. Az akadémiai témájú kézirat is csak töredékesen és csak folyóiratban és névtelenül látott napvilágot, igaz, hogy már hat évvel Bessenyei halála után. A többi, nagy összefoglaló mű egy része csak a következő századforduló táján jelent meg, de *Az értelem keresése* c. munka nyomtatásban való megjelenésére már másfél évszázadot kellett várni: csak 1956-ban juthatott el az olvasókhöz. Méltó formában pedig a most készülő kritikai kiadás keretében látnak ezek az írások napvilágot.

KÓKAY GYÖRGY

A 175 éves Ricordi zeneműkiadó történetéből. Itália megpróbáltatásoktól terhes történelmének fényes korszaka a 19. század első fele, melyet „risorgimento”-nak, „új életre ébredés”-nek szoktak nevezni. Az idegen hatalmak szorításában élő, gazdaságilag és politikailag széttagolt Itália e korszak végére, 1861-re rázza le majd a rabigát: a hosszú harc után ekkor alakulhat meg végre Olaszország.

E mozgalmas korszakot a karbonárik mozgalma vezeti be, majd Mazzini fogja kezébe a haladó irányzatok vezetését az 1831-ben alapított „Giovane Italia” („Ifjú Itália”) elnevezésű társaság keretein belül.

Mazzini nagyvonalú koncepciójában nemcsak az olasz függetlenség kivívása szerepelt:

„Nekünk is van egy nagy és szent küldetésünk: meg kell sebezünk Ausztriát, és el kell vennünk legszebb birtokait. . . . Itáliában van az európai kérdés csomópontja.

⁵ SZINYEI Gerzson: *Bessenyei Györgyről*. Figyelő 1877. II. 385—388.

⁶ *Hazai 's Külföldi Tudósítások* 1811. I. 46. sz. 336.

Itáliára vár a nagyszerű feladat, hogy tudtára hozza a világnak az ünnepélyes felszabadulást . . . Itália teljesíti a civilizáció rábízta kötelességét.¹

E küldetés-tudat alapjait Mazzini számára Itália két korábbi fénykora: az antik Róma és a reneszánsz jelentette.²

Mazzini köréhez később más csoportok is csatlakoztak, s olyan történelmi személyiségeknek sikerült — legalább átmenetileg — egységre jutniuk, mint Cavour és Garibaldi. A széles körű nemzeti összefogás végül döntő tényezőjévé vált a harc sikerének.

A „Giovane Italia” részben idézett programja természetesen nemcsak a politikai mozgalmakra volt pezsdítő hatással. A szellemi élet területén fokozatosan aktivizálódtak mindazok az erők, amelyek korábban nem sok lehetőséget láttak a kezdeményezésére, a megújulásra. A „risorgimento” azonban — szemben a Mazzini idézte reneszánsz első-sorban képzőművészeti, építészeti aranykorával — inkább az irodalom és a zeneművészet terén csiholt rendkívüli teljesítményeket.

Természetesen mindkét művészeti ág szoros összefüggésben volt a kor haladó Itáliájának nemzeti, társadalmi törekvéseivel. Különösen a zeneművészet bizonyult alkalmasnak az egyre inkább kialakuló tömegmozgalom serkentésére — ezen belül is főleg az operaművészet, mely közösségteremtő erejével nagyban hozzájárult a tömegek összefogásához, lelkesítéséhez.

Mind az irodalom, mind a zeneművészet szoros kapcsolatban volt a nyomdászattal, a könyv- és zeneműkiadással. A nagy múltú itáliai könyvművészet újbóli felvirágzása részben éppen a „risorgimento”, szorosabban az frott szó és hang művészetei fellendülésének következménye. Mindennek feltétele volt a „másik oldalról” az alkotásokat befogadók körének gyors tágulása.

Az operaművészet egyre fokozódó népszerűsége teremtette meg a modern kottakiadásra a tömegigényt Itália-szerte. E szükségletet felismerve alapította meg cégét 175 éve, 1808-ban Giovanni Ricordi.

Ricordiék tevékenysége — különösen amíg a kiadó családi vezetés alatt állott — nem merült ki csupán a szűkebb értelemben vett kiadói munkában: fontos tényezőjévé vált mind az olasz zenepedagógiának, mind a zenetörténetnek — különösen Verdi és Puccini életműve kapcsolódik számos ponton a Casa Ricordihoz —, s jelentős szerepet játszott a kiadó a nemzetközi zenei kapcsolatok kiépítésében, ápolásában is. (A kiadó és a magyar zeneművészet eddigi még nem vizsgált kapcsolatairól a későbbiekben szölok.)

E gazdag múlt tanulságossá teszi, hogy áttekintsük a 175 év történetét, rámutatva azokra a pontokra, melyeken a kiadó magyar zeneszerzőkkel került kapcsolatba. Az utóbbi terület szinte teljes mértékben felderítetlen még, ezért e témában most csak néhány fontosabb kutatópont kijelölésére vállalkozhatunk; az alapos filológiai kutatás még hátra van.

A kiadó megalapítása. Az első korszak: 1808—1825. A spanyol eredetű Ricordi- (eredetileg Recuerdos-) család a 18. század első felében telepedett le Milánóban. Az 1875-ben született Giovanni Ricordi fiatalemberként szakítani látszott családjá kereskedői hagyományával: korán megmutatókozó zenei tehetségét szorgalmasan kibontakoztatván, már 18 éves korában a milánói Teatro Fiando zenekarának koncertmestere és karnagya lett.³

Ricordi színházi működése során tapasztalta, hogy az opera műfajának fokozódó népszerűsége olyan igényeket támaszt a kotta-sokszorosítással szemben, amelyeket a

¹ CANDELORO, G.: *Storia d'Italia moderna. I-II.* Milano, 1960. 220—221.

² Itália küldetés-tudatának megfogalmazásában elődje Mazzininak Dante is, aki ugyan-csak az antik Rómára hivatkozva jelöli meg az általa javasolt „világmonarchia” központ-jának Rómát. (DANTE Alighieri: *De Monarchia. II.* könyv.)

³ Ekkor még nem alakult ki a ma ismert formájában a karmesteri tevékenység: vagy a csembalista vagy a koncertmester irányította többnyire a színházi zenekarokat is.

hagyományos gyakorlattal már nem lehet kielégíteni. A színházaknak egyre égetőbb problémájává vált a kottaanyag gyors, pontos másolása. Igaz: a hagyományos kézi eljárás előnyei kétségtelenek voltak: olcsó volt, és módot adott arra, hogy az előadók írásban is rögzíthetessék azokat az önkényes változtatásokat, melyekkel adottságaikhoz és ambíciójukhoz szabták szólamaikat. (E „variációk” kéziratos megőrkítése tanulságos a korszak előadói stílusának megismeréséhez, megnehezíti azonban az eredeti szerzői szándékok rekonstruálását.)⁴

A módszer hátrányai közül technikai szempontból elsősorban a másolási hibák kumulálódását, a nagybani sokszorosítás lehetetlenségét kell kiemelnünk. Különösen a népszerű, gyakran előadott művek partitúrái, szólamanyaga sínylették meg a kézirat másolásból adódó következményeket.⁵

Giovanni Ricordi felismerte a fokozódó igények és a gyakorlat között feszülő ellentétet, s épp ezek megszüntetésére nyitotta meg kottamásoló irodáját. Elképzelése helyesnek bizonyult: a sikeresen működő másolóműhely nem jelentette ugyan a problémák radikális, hosszú távú megoldását, de rövid idő alatt annyi hasznot hozott a vállalkozónak, amennyi elegendő volt számára, hogy most már valóban új utakra léphessen.

Felhagyván a hivatásszerű muzsikálással, Ricordi 1807-ben Lipszébe utazott, hogy a tekintélyes Breitkopf und Härtel zeneműkiadó és nyomda⁶ működésével ismerkedjen, és tanulmányozza azokat a nyomdai technikákat, melyek különösen alkalmasak kottasokszorosításra. A tanulmányút sikeresnek bizonyult: Ricordi a terveihez szükséges ismeretanyagot elsajátította, s egy korszerű rézkarc-sokszorosító sajtót vásárolt az alapítandó zeneműkiadó részére.

Hazatérése után nem sokkal, 1808. január 16-án alapította meg Giovanni Ricordi a „Stamperia di Musica”-t (Zenei Nyomdát) Felice Testa társaságában, aki azonban már 1808 júniusában kilépett a vállalkozásból.

Az új kiadó első jelentős vállalkozása az 1808 és 1811 között megjelentetett *Giornale di Musica vocale Italiana* (Az olasz énekes zene újságja) volt. Ez a periodikum, amely három éven keresztül általában havonta jelent meg, az Itáliában bemutatott legnépszerűbb operák részleteinek ének-zongorakivonatát, valamint a jelentősebb új művekről és premierekről írott ismertetéseket, kritikákat tartalmazta.

A kiadó korai publikációi között — az operai kiadványok mellett — fontos helyet foglalnak el az énekes és hangszeres kamarazenei, valamint a zenepedagógiai célzatú kiadványok. Az utóbbiak közül való a Kismartonban született Weigl József öt átírt Beethoven: *Die Geschöpfung des Prometheus* (Prométheusz teremtményei, Op. 43. 1801) c. balettjének egy-egy részletére.⁷

⁴ A kor színházi gyakorlatát kellő kritikai felhanggal ismerteti Benedetto MARCELLO: *A divatos színház*. — Örök muzsika. Bp. 1977. 149.

⁵ A kézirat másolás korából származó hibatípusok legsúlyosabbika, a szerzői autográf szabad, gyakran önkényes kezelése a kottanyomtatás kezdeti időszakában sem szűnt meg — ahogy ezt ROSSINI *Il barbiere di Siviglia* c. operájának sorsa is bizonyítja. A kézirat alapján rekonstruált, 1816-ban bemutatott „hiteles” ósváltozatot csak 1974-ben adhatták ki Ricordiék Alberto Zedda többéves kutatómunkája alapján; addig csak az eredetivel eltérő variánsok voltak ismertek.

⁶ A lipcsei Breitkopf & Härtel cég története 1542-re nyúlik vissza. Zeneműkiadással 1615 óta foglalkozik a kiadó. Johann Gottlieb Immanuel Breitkopf (1719—1794) 1745-ben lett a cég munkatársa; az ő nevéhez fűződik a kottanyomtatás reformja. A vállalat mai elnevezését 1798-ban kapta, amikor G. Chr. Härtel társult Johann Breitkopf fiához. Az általa megindított újabb fellendülés eredményeképpen a kiadó a tudományos zeneműkiadás egyik jelentős bázisává fejlődött.

⁷ Weigl apja Haydn kismartoni zenekarának tagja volt, Joseph Weigl keresztapja maga Joseph Haydn. Magyarországi születése és egyéb magyar kapcsolatai ellenére SZABOLCSI Bence például nem említi őt a *Magyar Zenetörténet Kézikönyvében* (Bp. 1947,

Ricordi 1814-ben kiadott első katalógusában — *Catalogo della Musica stampata nella nuova Caligrafia di Giovanni Ricordi* (A Giovanni Ricordi új rézmetszésében nyomtatott zeneművek katalógusa) — többek közt Nicolini (Nicolino Grimaldi), Ferdinando Paer, Giovanni Paisiello, Simone Mayr, Gioacchino Rossini műveit találjuk. Az e katalógusban szereplő mintegy 800 (!) opera közül ma már jobbra csak Paisiello: *La Molinaria* (A molnárlány) és *Il barbiere di Seviglia* című operái kerülnek színpadra olykor — bár az utóbbit meglehetősen háttérbe szorította Rossini 1816-ban írt hasonló című, azonos témára írt remeke.⁸

Ricordi kiadói vállalkozásának gyors elismerését jelzi, hogy már 1811-ben a milánói Királyi Konzervatórium kiadójává, és a királyi oktatási intézmények kottamásolójává nevezik ki, 1814-ben pedig a Teatro alla Scalanak, Itália első operaházának hivatalos másolója és egyben művészeti tanácsadója lett.

A kiadó időközben egyre szélesítette működési területét: kotta- és zeneműboltot is nyitott, a korszerű metszőműhelyben pedig biztosította fiatal kottametszők szakmai kiképzését. Ez utóbbi tevékenysége olyan sikeres volt, hogy e műhelyből került ki az itáliai zeneműkiadás nem egy jónévi intézményének megalapítója — többek között Francesco Lucca, Piero Clausetti, Achille Strada és mások.

A cég történetében fontos határkö volt, amikor 1825-ben Giovanni Ricordinak sikerült megvásárolnia a Teatro alla Scala részvényeinek nagy részét. Ricordi ezzel olyan hatalom birtokába jutott, amely egyrészt az operai világ szinte korlátlan urává tette, másrészt arra készítette, hogy kiadói tevékenységében még az eddiginél is jobban elkötelezze magát az opera műfaja mellett.

Az így előállt különleges helyzet és a szakosodás előnyeit Ricordiék nemcsak a saját hasznukra, hanem szerzőik támogatására és védelmére is felhasználták. Ennek a már-már mecénási magatartásnak, mely gyökeresen eltér a kor kapitalista kiadói gyakorlatától, nagy szerepe van abban, hogy az olasz kortárs zeneszerzők javát sikerült megnyerniük a Kiadó számára.

A Teatro alla Scala részvényeinek megvásárlása évében, 1825-ben jelent meg a *Gran Catalogo della Musica di Fondo e degli Spartiti* (Szólamanyagok és partitúrák nagy katalógusa). Ez a 128 oldalas kiadvány — amely mintegy lezárja a kiadó történetének első korszakát — a publikációk ismertetése mellett felsorolja a cég különféle tevékenységi területeit; rézmetszés, litográfia, kiskereskedelmi forgalmazás, másolóiroda, és tudósít két fiókintézmény megnyitására: Firenzében, illetve Londonban (!).

A katalógusban szereplő kiadványok között különös figyelemre tarthat számot a *Biblioteca di musica moderna* (A modern zene könyvtára) sorozat, amely a megszűnt *Giornale di Musica vocale Italiana* utóda, Rossini 1825-ig alkotott műveinek teljes kiadása (ének-zongorakivonatok formájában is), Cherubini: *d-moll requiem*-je, valamint a pedagógiai művek sora. (A katalógus tanúsága szerint Ricordi ekkor már több mint ezer opera kiadói jogait tudhatta magáénak.)

A Teatro alla Scala részvényeinek megvásárlása a Casa Ricordi előtt mennyiségileg és minőségileg is új távlatokat nyitott — indokolt ezért, hogy 1825-öt korszakhatárnak tekintsük a kiadó történetében.

1979¹¹¹) Életének, működésének elemzése a magyar zenetudományának is feladata lenne, hiszen korában népszerű művei a dunántúli zenei élet kedvelt repertoárdarabjai voltak. (L. BÁRDOS Kornél: *Győr zenéje a 17–18. században* Bp. 1980. — Uő.: *Sopron zenéjének története a 16–18. században*. Bp. 1983.)

⁸ Ugyancsak 1814-ben jelent meg a második Ricordi-katalógus, ez azonban inkább csak az első kiegészítése, említésre érdemes újdonsággal nem szolgált.

A kiadó felvirágzása. Tito Ricordi munkássága 1853–1888. A Teatro alla Scala részvényeinek megvásárlása után Ricordiék aktív színházi tevékenysége nem korlátozódott pusztán e színházra, és a Scala nagy hatalmú impresszáriójával, Bartolomeo Merellivel folytatott együttműködésre.⁹ 1833-ban megállapodást kötött az ügyes Alessandro Lanarival, aki a velencei és firenzei színházak impresszáliásával foglalkozott. Ricordi és Lanari megszerezték az akkortájt népszerűsége tetőpontjára érkezett Vincenzo Bellini: *Beatrice di Tenda* című operájának kiadási jogát,¹⁰ és szerződést kötöttek a cataniai mesterrel már bemutatott és a jövőben írandó operáinak kiadására is. Rossini, Donizetti és Mercadante mellett Bellini volt e korban az itáliai színpadok legkedveltebb zeneszerzője: Ricordiék mindójük műveinek kiadási jogát megszerezték ekkorra.

1834 és 1848 között Giovanni Ricordi egyezséget kötött Girardoni és Fabbricatore nápolyi kiadókkal, valamint Eduardo Guillaume impresszárióval, s ezzel megszerezte a Nápolyban bemutatott operák kiadásának jogát is.

A Casa Ricordi ezekben a sikeres években nemcsak művészi területeket hódított, hanem részvénytőkéjét is alaposan megnövelte — elsősorban az Artaria és a Gaetano Longo kereskedőházak beolvásztásával (1837, illetőleg 1840).

A fejlődés bizonyítékai a kiadó ekkortájt megjelentetett katalógusai: 1838-ban több mint 10 ezer, 1844-ben pedig már 16 ezer kiadványt sorolnak fel.

Az utóbbi katalógusban szerepel először Giuseppe Verdi neve. Giovanni Ricordi érdeme, hogy az ifjú bussettoi mestert már első művének, az *Obertónak* kiadásával a Casa Ricordi-hoz kötötte; az idézett katalógusban *Nabucodnosor* és *I Lombardi alla prima Crociata* című művei is szerepelnek már.¹¹

A Ricordi család és Verdi között kialakuló kapcsolattal új fejezet kezdődött a kiadó életében: ettől kezdődően Ricordiék gyakran mecénásként, barátként támogatják a zeneszerzők munkáját, s harcolnak az ekkor még nem kellőképpen tisztázott szerzői jogi kérdések megoldásáért.

A kiadót megalapító és felvirágoztató Giovanni Ricordi 1853. március 18-án halt meg, kilenc nappal a *Traviata* zajos velencei bukása és egy hónappal a *Rigoletto* első milánói diadala után.¹² A *Rigoletto* milánói bemutatóját még ő készítette elő nagy gonddal: ez volt utolsó munkája, melyet befejezhetett. Jelképesnek is tekinthető, hogy gazdag életművét éppen Verdi sikereinek gondozásával fejezte be: a Casa Ricordi történetének további fejezeteiben éppúgy főszerepet kap majd a mester, ahogy a 19. század operaművészetének egyik meghatározója is épp Giuseppe Verdi életműve.

A Casa Ricordi vezetését apja halála után Tito Ricordi vette át. Az ekkor 42 éves Tito már régóta dolgozott a kiadóban. Először rézmetszőként, majd a kiadói katalógusok összeállítójaként nagy szakmai gyakorlatra tett szert. Emellett zenei tudását is magas szintre fejlesztette. A korabeli híradások szerint kiváló pianista volt, aki nagy barátaitól:

⁹ Bartolomeo Merelli a fellendülő operakultúra jelentős és érdekes alakja. 1836-ban lett a Teatro alla Scala impresszáriója Carlo Visconti di Modrone utódként. Később a bécsi, párizsi, pétervári, berlini és londoni operaházak igazgatója is volt. Emlékiratai — *Egy nyolcvanaszandós zenekedvelő emlékiratai* — nélkülözhetetlen források a kor színházi életének tanulmányozásához. Életéről l. még: MONALDI Gino: Bartolomeo Merelli. — Musica d'Oggi. VI. (1924) 8. sz.

¹⁰ A *Beatrice di Tenda* (szövegét Felice Romani írta) bemutatója 1833-ban volt a velencei Teatro la Feniceben. Bellini utolsó előtti befejezett operája: röviddel az *I Puritani* párizsi bemutatója után (1835) meghalt — 34 esztendőskorában.

¹¹ A Casa Ricordi Verdihez fűződő kapcsolatainak elemzése túlnő e dolgozat keretein, ezért — hangsúlyozva annak kivételes jellegét és nagy jelentőségét — be kell érniünk néhány utalással.

¹² A siker már az 1851. március 11-i velencei bemutaton a darab mellé szegődött — a közönség részéről: a kritika mind Velencében, mind Milánóban hűvösen fogadta az operát.

Schumanntól, Meyerbeertől, s főleg Liszttől és Thalbergtől is sokat tanult a zongorajáték művészetében.¹³

Liszt Ferenc és Tito Ricordi baráti kapcsolatának eredménye, hogy az 1842-ben megindított *Gazzetta Musicale di Milano* külső munkatársai között ott találjuk Liszt Ferencet, s — részben épp az ő közvetítő segítségével eredményeképpen Hector Berliozt, Richard Wagnert és a kor más jelentős zenei szaktekinélyeit. (Talan nem tévedünk, ha e baráti kapcsolatot hatását véljük felfedezni Tito Ricordi fiának, Giuliónak, a kiadó későbbi vezetőjének zeneszerzői munkásságában: *Fantasie Hongroise* [*Magyar fantázia*] című műve jelzi ezt).¹⁴

A *Gazzetta Musicale* megindítása mellett Ricordi más módokat is keresett a zenei élet változatosabbá tételén: részt vett a Società del Quartetto di Milano megalapításában (1863). E Vonósnégyes-társaság célja az olasz kamara- és szimfonikus zene támogatása, új művek születésének és bemutatásának segítése volt.¹⁵

Tito Ricordi nem csupán művészi, kulturális elképzeléseit valósította meg nagy energiával, de gondja volt a kiadóhoz tartozó nyomdaüzem korszerűsítésére is. 1853 után bevezette a színes nyomtatást, a kromolitográfiát, a cinkográfát és a mélynyomtatást. E technikai újítások jelentős javulást hoztak a kiadványok kiállításában. Hogy az új eljárások adta lehetőségeket teljes mértékben ki tudja használni, a termelés mennyiségi növelése érdekében felépítette a Nuovo Opificio Ricordit (Új Ricordi Nyomda), amelyet 1884. április 3-án nyitottak meg.

A kiadó anyagi helyzetének további javulása lehetővé tette, hogy Tito Ricordi megvásárolhassa a nápolyi Fratelli Clausetti (1864), a firenzei Guidi és a nápolyi Del Monaco (1884) kiadókat. Ricordi-fiókok nyíltak Nápolyban (1864), Firenzében (a második; 1865), Rómában (1871), Palermóban (1888), valamint Londonban (a második; 1878) és Párizsban (1888).

A Tito Ricordi nevével fémjelzett korszak utolsó esztendejének két jelentős eseménye volt a kiadó történetében: 1888-ban sikerült megszerezni Richard Wagner operáinak itáliai kiadási jogát, s ugyanez év május 20-án sikerült Tito Ricordinak megvásárolnia a rivális Lucca zeneműkiadót.¹⁶ Úgy tűnt, hogy Ricordiék ezzel megszabadultak az olasz kiadók konkurencijától. A siker fő részese, Tito Ricordi sem sejtette, hogy röviddel halála után egy, még a 18. században alapított, az ideig jelentéktelen kiadó ifjú vezetője, Eduardo Sonzogno pályázatot ír ki egyfelvonásos operák alkotására, melyet majd Mascagni nyer meg *Cavalleria rusticana* című verista operájával. A verizmus két népszerű mesterét, Mascagnit és Leoneavallót végül e cég hódította el Ricordiéktól.

¹³ A Casa Ricordiban rendezett hangversenyeken, melyeken a kor legnevesebb előadó-művészei léptek fel, Tito Ricordi kísérte Giuditta Pasta, Maria Malibran, Luigi Lablache, Giovanni Rubini énekét. Fellépett e koncerteken többek közt Liszt Ferenc is.

¹⁴ A Ricordi család Liszt Ferenchez fűződő kapcsolatának kutatása érdekes, a magyar zenetörténet számára új adatokat hozó feladat lehet.

¹⁵ Tito Ricordi természetesen Verdit is felkérte, hogy vegyen részt a Társaság munkájában, ő azonban elhárította Ricordi kérését: „Ami a Vonósnégyes-társaságot illeti, engem hagyj ki belőle. Te tudod, hogy én számár vagyok a zenében, és hogy egyáltalán nem értek ahhoz, amit a tudósok klasszikusnak neveznek.” (Verdi levele Tito Ricordihoz, 1863. október 3. — közli: *I copialettere di Verdi*. Milánó, 1929. 135.)

¹⁶ Francesco LUCCA, aki korábban épp a Ricordi-műhelyben ismerkedett meg a zeneműkiadói szakmával, később önálló céget alapított, és gyakran okozott gondot Ricordiéknek: még a Verdivel kialakított jó viszonyt is igyekezett megbontani, hogy a már sikeres mestert kiadójához csábíthassa — e törekvései természetesen meghiúsultak. Halála után özvegyétől sikerült megszerezniük Ricordiéknek a kiadót. — Luccaék tekintélyét bizonyítja, hogy haláláig e kiadó zenei szerkesztője volt a népszerű *Gioconda* alkotója, a milánói konzervatórium professzora, Amilcare Ponchielli (1834—1886), aki az ifjú Puccini mestere is volt.

Nem így történt Giacomo Puccinival, a Verdit követő idők legjelentősebb operaszerzőjével: az ő első színpadi művét, a *Le Villit* még bemutatása évében kiadta Tito Ricordi. Ekkor kezdődött az a Puccini haláláig tartó szoros, különösen Giulio Ricordi igazgatósága alatt gyümölcsöző kapcsolat, melyet a Casa Ricordi „Puccini-korszakának” nevezhetünk.¹⁷

A Tito Ricordi vezetése alatt kiadott utolsó katalógus, az *Il Catalogo dei pubblicazioni* (1875) 45 ezer művet sorol fel. A részletes tartalmi ismertetés helyett — melyre itt nincs módunk — be kell érniük annak megállapításával, hogy nem kizárólag mennyiségi gyarapodásról van szó: a kiadványok változatossága jelzi: a Tito Ricordi irányítása alatt nagyvállalattá nőtt kiadó elismerésre méltó feladatot vállalt az olasz zenekultúra fejlesztésében, népszerűsítésében is.

Az „aranykor”. *Giulio Ricordi működése 1863–1912.* A Lucca céggel történt egyesítése után a Ricordi-kiadó részvénytársasággá alakult, melynek új neve G. Ricordi e Compagnia Editori lett. Az újjáalakított kiadó igazgatását Tito Ricordi azonnal átadta fiának, Giuliónak, aki haláláig vezette azt. (Maga Tito Ricordi még 1888-ban elhunyt.)

Az 1840-ben született Giulio Ricordi volt a család legszélesebb érdeklődési körrel rendelkező tagja. Írói, újságírói és -szerkesztői tevékenysége mellett zeneszerzéssel is foglalkozott, érthető tehát, hogy kiadói munkájában is, melyet már 1863-tól kezdve folytatott, különleges igényesség vezette.

1863-ban újraindította a *Gazzetta Musicale* (1862-ben ugyanis a politikai események rövid időre megakadályozták a lap megjelenését). Szerkesztőként igyekezett helyet biztosítani a lapban a társművészetek egy-egy kiemelkedő alkotásáról, fontos eseményéről szóló írásnak is. E törekvésének eredményeképpen a *Gazzetta Musicale* az olasz művészeti élet egyik legfontosabb orgánumává vált. A folyóirat 1902-től *Musica e Musicisti*, 1906-tól pedig *Ars et Labor* címmel jelent meg.

Giulio Ricordi zeneműkiadói tevékenységét két alapvető tendencia határozta meg: egyrészt az idős Verdi iránti nagy tisztelete, másrészt az ifjú „modernek” hathatós támogatásának szándéka. A türelmes Ricordi érdeme, hogy Verdit és az ifjú „titánokat” közelebb hozta egymáshoz. E törekvésének legnagyobb eredménye Verdi és Boito együttműködése és a két remekmű: az *Otello* és a *Falstaff* megszületése.¹⁸

Giacomo Puccini mellett Ricordiék köréhez tartoztak még Arrigo Boito, Franco Faccio, Umberto Giordano, valamint azok az ifjú költők, akiket Giulio Ricordi — nagy irodalmi jártassága révén — biztos szemmel választott ki a körülötte forgoló kezdők hadából: elsősorban Luigi Illica és Giuseppe Giacosa nevét említhetjük itt, akik később — épp Ricordi ajánlására — Puccini sikeres librettistái lettek.

Giulio Ricordi — apja példáját követve — folytatta a kiadó növelését: megvásárolta az Eredi Escudier (1889), az Alessandro Pigna (1902), a Carlo Schmedl (1902) és a Beniamino Carelli (1905) kiadók összes részvényeit; 1901-ben Lipcsében, 1911-ben New Yorkban nyitott meg újabb fiókokat.

A kiadványtípusok változatossága és a példányszámok gyors növekedése szükségessé tették a legkorszerűbb nyomdai eljárások bevezetését, az üzem korszerűsítését. Giulio Ricordi offset-gépeket vásárolt, és bevezette a fotolitografikus sokszorosítás technológiáját.

¹⁷ A „Puccini-korszak” elnevezést tulajdonképpen inkább csak 1893 (a *Falstaff* premierje) és 1912, Giulio Ricordi halála közötti időszakra alkalmazhatjuk. Korábban Verdi kötötte le elsősorban Ricordiék figyelmét, Tito Ricordi igazgatósága idején viszont megromlott a luccai mester és kiadója közötti korábban felhőtlen viszony — bár Puccini (egyetlen jelentéktelen mű kivételével) továbbra is Ricordiéknak adta át művei kiadói jogait.

¹⁸ Giulio Ricordi Verdihez fűződő kapcsolatát jól dokumentálja levelezésük — I. Giuseppe VERDI—Giulio RICORDI. *Corrispondenza e immagini 1831/1890.* A cura di Franca Cella e Pierluigi Petrobelli. Milánó, 1981. 75

A megnövekedett termelés okozta tárolási nehézségeket 1902-ben két új raktárépület építésével oldották meg. 1910-ben készült el az új nyomdatizem-épület, melyet már a korszerű gépek számára terveztek.

A Giulio Ricordi igazgatása idején a zeneműkiadásban bekövetkezett gazdagodásról az 1902-ben megjelent *Nuovo Gran Catalogo*ból nyerhetünk képet. E katalógus hét csoportba sorolva ismerteti a kiadványokat:

Népszerű kiadványok

— ének-zongorakivonatok, kivonatok szólószongorára
(Verdi, Wagner ismert operáiból stb.)

Opera-összkiadások

(Bellini, Donizetti, Cimarosa, Mozart, Rossini, Puccini, Verdi, Wagner stb. művei)

Olcsó kiadványok — sorozatok:

Biblioteca musicale sacra (Egyházzenei könyvtár)
Biblioteca del pianista (A zongorista könyvtára)
Biblioteca di musica popolare (A népszerű zene könyvtára)
Biblioteca di rarità musicali (Zenei ritkaságok könyvtára)
Musica universale (Egyetemes zene)
Arte antica e moderna (Antik és modern művészet)
L'Arte musicale in Italia (A zeneművészet Itáliában)

Románc- és dalgyűjtemények

(Az *Arie antiche* — sorozat A. Parisotti szerkesztésében)

Itália dalai

Oratóriumok, egyházzenei alkotások

(J. S. Bach, Cherubini, Händel, Rossini, Verdi művei stb.)

Életmű-kiadások

A nagyszabásúra tervezett sorozat első vállalkozása zenetörténeti jelentőségű: Claudio Monteverdi sokáig elfeledett életművét Ricordi a zeneszerző szülővárosának, Cremonának a támogatásával kezdte megjelentetni. Bár a Ricordi-féle összkiadás zenei-filológiai szempontból nem tekinthető optimálisnak (a mester partitúrái többnyire csonkán maradtak fenn, gyakran teljes — főleg continuo — szólamok hiányoznak, így a kéziratok rekonstruálása rendkívüli nehézségekkel jár, s alternatív megoldások tömegének lehetőségét teszi lehetővé), Monteverdi műveire mégis e kiadói vállalkozás irányította rá a szakmabeliek, a zenetörténészek figyelmét is.¹⁹

A Ricordi-kiadó 1908-ban ünnepelte fennállásának századik évfordulóját. Egyetlen adat a centenáriumi évből: ekkor 112 446 mű kiadásának jogával rendelkezett a száz esztendő alatt világhírűvé vált Ricordi-kiadó.

Giulio Ricordi 35 éves működése, ezen belül 24 évig tartó igazgatása alatt a kiadó modern kapitalista nagyvállalattá fejlődött, amely — egymás után olvasztva magába a

¹⁹ A feladat rendkívüli nehézségét jelzi, hogy a kiadó 1926 és 1942 között ismét közreadta Monteverdi műveit (*Tutte le opere*) Gian Francesco Malipiero gondozásában. Ezenkívül számosan (többek közt Eitner, D'Indy, Respighi, Hindemith, Orff Krenek, Dalla-piccola) vállalkoztak művei kiadására.

kisebb versenytársakat — egész Olaszországra kiterjesztette érdekeltségét, és New York-i, párizsi, londoni, lipcsei fiókok létesítésével hozzájárult az olasz zene népszerűsítéséhez világszerte. Ugyanakkor fontos szerepet vállalt a külföldi zene itáliai megismertetésében.

Giulio Ricordi jelentősége nem értékelhető anélkül, hogy rámutatnánk arra a rendkívüli szerepre, melyet barátként, kiadóként, impresszárióként Giuseppe Verdi életművének utolsó, művészi eredményeiben minden addigig meghaladó gazdag korszakában betöltött. Verdi és Boito munkatársi kapcsolata aligha jött volna létre szívós, türelmes diplomáciai hadműveletei nélkül — ennek az együttműködésnek gyümölcse a két utolsó Verdi-remek: az *Otello* és a *Falstaff*.

Hasonlóan fontos Giulio Ricordi sokirányú segítsége, melyet a pályakezdő Puccininak adott: itt csak arra utalunk, hogy a zeneszerző neki köszönheti megismerkedését későbbi sikeres librettistáival, Giuseppe Giacosaival és Luigi Illicával. (Inkább csak érdekesség, Ricordi sokoldalúságára mégis jól rávilágít az a tény, hogy maga is részt vett költőként a *Manon Lescaut* kalandos sorsú szövegkönyvének végső formába öntésében.)

Giulio Ricordiban kivételesen szerencsésen, egyszeri módon találkozott a 19. század polihisztor művészegyénisége a 20. század hajnalának nagytökésével: az utóbbi megteremtette az anyagi feltételeket ahhoz, hogy az előbbi, a művész érvényesíthesse koncepcióját a kiadó irányításában, az arra érdemes alkotók támogatásában.

A családi vezetés vége: Tito Ricordi igazgatósága 1912—1919. A kiadó vezetésében Giulio Ricordi halálával (1912) támadt űrt a család nem tudta többé pótolni. Apja tisztségét Tito Ricordi (1865—1933) örökölte, aki csak művészi ambícióit örökölte elődeitől, a zeneműkiadás és az üzleti kérdések iránti érdeklődés teljesen hiányzott belőle. Ez a körülmény a következő években meghatározta a kiadó helyzetének alakulását. A kiadványok száma csökkent, megszorodtak nyomdahibák, s ez erősen rontotta a kották értékét.

Tito Ricordi nem folytatta apja jelentős folyóiratkiadói munkásságát sem: az *Ars et Labor* Giulio Ricordi halála után nem jelent meg többé.

E kedvezőtlen tendenciák következtében romlott a kiadó anyagi helyzete, hanyatlott korábban kivívott szakmai tekintélye. A mindezek következtében az igazgató és a részvényesek között kiéleződött ellentétek 1919-ben Tito Ricordi lemondásához vezettek: ő a továbbiakban igazi szenvedélyének, az operarendezésnek élt.²⁰

Bár Tito Ricordi két testvére továbbra is a kiadóban dolgozott — Emmanuele haláláig, 1940-ig vezette a nyomdaüzemet, Luigi pedig a gazdag archívum vezetője volt —, az ő visszavonulásával befejeződött a kiadó Ricordi család irányította korszaka, mely alatt az egykori kis nyomdamásoló műhely a világ egyik vezető zeneműkiadójává fejlődött.

Ezután Renzo Valcarenghi és Carlo Clausetti vették át a G. Ricordi C. Editori vezetését. Munkásságuk nyomán a kiadó ismét virágzásnak indult. Az 1919 után bekövetkezett szervezeti változások áttekintése, a kiadói munkában bekövetkezett változások értékelése azonban már kívül esik jelen dolgozat témáján.

A Ricordi-kiadó fennállásának 175. évfordulóján is időszerűek Vittorio Viviani 1958-ban leírt sorai: „A Casa Ricordi olyan, mint az emberi kultúra: mindig változik, mégis állandó; őrzi a múltat, mégis időről időre megújul.”²¹

KÜRTHY ANDRÁS

²⁰ Ezen a területen számos sikeres produkció fűződik nevéhez. (L. ASHBROOK, William: Puccini operái. Bp. 1974. 129—135.) — Költőként librettistája volt többek között ZANDONAI: *Francesca da Rimini* és MONTEMEZZI: *Nave* című operáinak.

²¹ VIVIANI, Vittorio: *La Casa Ricordi 1808—1958.* — Musica d'oggi. (1958) 6. sz.

Jászi Oszkár levelezése Nyikolaj Rubakinnal. Rubakin Nyikolaj, a kiváló orosz bibliográfus, író és forradalmár levélhagyatékában található öt Jászi-levél, valamint Rubakin két válaszlevele, érdekes fényt vetnek kettejük kapcsolatára.

Rubakin Nyikolaj Alekszejevics (1862–1946) számos bibliográfiai, az orosz könyv történetével foglalkozó mű, népszerű tudományterjesztő, földrajzi és természettudományi tanulmány szerzője. Ezek igen olvasottak voltak a forradalom előtti Oroszországban, de még a 20-as években is. Rubakin még 1907-ben kényszerült elhagyni Oroszországot, de könyvei ezután is megjelentek hazájában. Fő bibliográfiai műve a két vaskos kötetben kiadott *Könyvek között* c. munkájának második része 1913-ban látott napvilágot¹, Lenin írt róla elismerő ismertetést. Ebben hangsúlyozta, hogy Rubakin „óriási munkát végzett, és olyan értékes vállalkozásba kezdett, amelynek szívből kívánjuk továbbépítését, kiegészítését, elmélyítését”. Lenin mégis úgy vélte: „Különösen becsülendő, hogy a szerző nem rekeszti ki sem a külföldi, sem az üldözött kiadványokat”, és azt a konklúziót vonja le, hogy „egyetlen valámire való könyvtár sem nélkülözheti Rubakin úr művét”.²

Az emigrációban Rubakin találkozott is Leninnel és 1917-ben üdvözölte a hazájában győzedelmes forradalmat, azonban különböző okok miatt Svájcban maradt. 1930 óta viszont a szovjet kormány nyugdíjat folyósít számára azon a címen, hogy a szovjet művelődés lelkes propagálójaként szolgálta hazáját. A 20-as években Rubakint az olvasás lélektani kérdései, az olvasó és a könyv közötti kapcsolat problémái foglalkoztatják, és kidolgozza az eredeti, az ún. „bibliopszichológia” alapjait. Erről szóló alapvető munkája 1929-ben látott napvilágot, Moszkvában *Az olvasó lélektana és a könyvek. Bevezetés a bibliológiai lélektamba* címmel. (Második kiadása: Moszkva, 1977.)³

Romain Rolland, aki az 1914-es világháború éveiben Svájcban élt és gyakran találkozott az orosz tudóssal, *Háborús naplójában* igen érdekesen jellemezte és nagyra értékelte Rubakint. A naplónak van egy igen fontos, témánkat szorosan érintő bejegyzése, miszerint Jászi Oszkár találkozása a neves francia íróval, amelyről az utóbbi részletesen beszámol, Rubakin közvetítésével jött létre. Az egyik naplójegyzet Rubakinról: „eredeti tudós, fáradhatatlan kutató”; egy másik helyen a jeles francia író Rubakin műveinek oroszországi népszerűségéről ír: „Millió olvasója van, több, mint Gorkijnak és a népszerű regényíróknak. Ő nyilván egy jelentős enciklopédista, vagyis jobban mondva, ő maga a korabeli Oroszország élő enciklopédiája.”⁴

Rubakin kfvánságára hamvait Moszkvában helyezték örök nyugalomra. Hazatért fia, Alekszej Nyikolajevics Rubakin 1967-ben adta ki apja életrajzát.⁵ Ezt követte 1972-ben egy újabb könyv a kiváló író, tudós és forradalmár életéről.⁶ Válogatott műveit a „Könyv” (Kniha) kiadóvállalat adta ki két terjedelmes kötetben.⁷ Rubakin 80 000 kötetes könyvtárát (az orosz forradalmi mozgalomra vonatkozó számos ritka kiadvánnyal) a Leninkönyvtár őrzi. A könyvtár és munkatársai nagy becsben tartják a Nb. jelzéssel ellátott és külön részlegként kezelt gyűjtemény könyveit, s minden darabját féltett kincsnek őrzik. Szintén itt található az ugyancsak a szovjet államnak ajándékozott Rubakin kéziratok hagyaték, közte a levelezés, amelyben nemcsak a hozzá intézett levelek, de a válaszok másolatai is fennmaradtak. Itt található Jászi Oszkár öt franciául írt levele, illetve Rubakin két válaszlevelének másolata.

¹ Рубакин Н. А. Среди книг. т. II. Москва, 1913.

² LENIN V. I. *Összes művei*. 25 kötet 114–115.

³ Рубакин Н. А. Психология читателя и книги. Краткое в ведение в библиологическую психологию. М. 1929. U. az. Москва, 1977.

⁴ ROMAIN ROLLAND: *Napló a háborús évekből*. Válogatta, fordította és az összekötő részeket írta: BENEDEK Marcell. Budapest, 1960. 230.

⁵ Рубакин А. Н. Рубакин. (Лощман книжного моря). Москва, 1967. с. 108.

⁶ Мавручева К. Г. Н. А. Рубакин. Москва, 1972.

⁷ Рубакин Н. А. Избранное I—II. Москва, 1975.

Jászi Oszkár 1917 novemberében—decemberében találkozott Rubakinnal, amikor Károlyi Mihállyal és több magyar ellenzéki politikussal együtt részt vett a Tartós Béke Hágai Ligájának Bernben rendezett háborúellenes kongresszusán. A találkozásnak és levelezésnek egyik nyilvánvaló következménye, hogy a Jászi Oszkár által szerkesztett *Huszdik Században* 1918 második felében megjelent egy ismertetés Rubakin *A cárizmus összeomlása és a néplélek* című tanulmányáról. Ez a terjedelmes cikk (több mint két íves) a Lausanne-ban megjelenő *La Revue Politique Internationale* 1918. évi május—júniusi számában látott napvilágot *L'effondrement du Tsarisme dans la mentalité russe* címen.

„Rubakin Miklós az orosz forradalmárok azon csoportjába tartozik — olvassuk az ismertető bevezető soraiiban —, mely a kulturális, társadalmi és revolúciós tevékenységet elválaszthatatlanul összenőttnek és egymás nélkül el nem képzelhetőnek tartja.” Ez a recenzió a folyóirat lapjain gyakran szereplő Fábíán Ferenc aláírásával jelent meg, akinek a személyéről a kézikönyvek nem tartalmaznak adatot. Az írást nyilván Jászi inspirálta és az idézett Rubakin-jellemzést is ő sugalmazhatta. A továbbiakban az ismertetés szerzője hangsúlyozza: bár Rubakin „fejtegetéseiből kiérzik olykor a harcos elfogult szenvedélye, a kép, melyet megrajzol, oly érdekes, hogy gondolatmenetének bővebb ismertetése hozzájárulhat az orosz szfinx megértéséhez”. Ezután a recenzens nyomon követi az orosz tudós és forradalmár gondolatmenetét és azzal fejezi be, hogy az „adatgazdag tanulmány” érvül szolgálhat „az eszmék és a propaganda nagyobb megbecsülésére a gazdasági adottságokkal szemben”.⁸

Jászi Oszkár kapcsolata Rubakinnal, beszélgetésük és levelezésük nyilván befolyásolták Jászinak az 1917-es forradalmi eseményekről alkotott nézeteit. Ezeket egy jeles tanú, Romain Rolland rögzítette említett naplójában. Mindjárt a Rubakin közbenjárására létrejött találkozásuk után, 1917. december 7-én kelt naplójegyzetében olvashatjuk:

„Jászi osztja elragadtatásomat az új Oroszország iránt . . . Úgy látja, hogy az új élet lehetőségei, a jövő új, szociális életformái csak ott valósulhatnak meg. Nagyon sajnálja, hogy nem tud oroszul, mert aki az eszmék fejlődését követni akarja, nem nélkülözheti az orosz tudást. Mindkettőnk személyében főbenjáró fontosságú az orosz forradalom győzelme, Európa győzelme szempontjából. Ösztönző hatással lesz rá. Enélkül a végtelenségig tapogathatna egy helyben kínos vitákba és meddő ismétlésekbe merülve.”⁹

Az alább közölt levelezés hozzájárulás Jászi Oszkár külföldi kapcsolatainak történetéhez, szerteágazó és sokrétű tevékenységének ismertetéséhez és jobb megértéséhez. Ugyanakkor adalék Nyikolaj Rubakin életrajzához, magyar kapcsolataihoz, tisztelgés a 120. éve született kiváló forradalmár, író és bibliográfus emléke előtt.

1.

Zürich, 1917. december 9.

Kedves Rubakin Úr!

Mielőtt elhagynám Svájcot, engedje meg, hogy figyelmébe ajánljam egyik barátomat András Hevesyt,¹⁰ aki a háború kitörése óta Genfben él. A közeli napokban meg fogja Önt látogatni, hogy tájékoztatást kérjen Öntől az oroszországi nemzetiségi kérdésekben.

Uram, kérem Önt, fogadja őt barátsággal és támogassa kutatásaiban széles körű ismereteivel.

⁸ FÁBIÁN Ferenc: *A cárizmus összeomlása és az orosz néplélek*. Huszdik Század, 1918. (július—december) 185—190.

⁹ ROMAIN ROLLAND: i. m. 230., 233.

¹⁰ Feltehetően HEVESI Andrásról (1902—1940), Hevesi András rendező és színikazgató fogadott fiáról van szó, aki Franciaországban született és ugyanitt halt hősi halált a francia hadsereg önkénteseként.

Kedves Rubakin Úr, fogadja legmélyebb tiszteletemet és hálámat.

Jászi Oszkár

Kérem, ne feledkezzék meg Alexandre Chariton és Seidler Ernő ügyében elküldeni a levelet Stockholmba.¹¹

2.

Budapest, 1917. dec. 28.
II. Pasaréti u. 79.

Huszadik Század
Das Zwanzigste Jahrhundert
Le vingtième siècle

Kedves Uram!

Bocsánatát kérem, hogy ismét zavarom Önt kéréssel, nem kaptam meg az orosz forradalom ideológiai alapjairól szóló cikkének kefelenyomatát. Nagyon lekötelezne, ha eljuttatná hozzám tanulmányát. Gyakran gondolok az Önnél, Clarensben eltöltött kellemes órákra és boldog lennék, ha a sors jóvoltából hamarosan viszontlátnám Önt. A mellékelt cikket írtam az Ön művéről, hogy bemutassam az eszmék erejét, amelyek táplálták az orosz forradalmat.¹²

Kérem Önt, hogy adja át tiszteletteljes üdvözetemet Rubakinné asszonynak, és Önnek boldog új esztendőt kívánva, fogadja Uram legmélyebb tiszteletemet.

Jászi Oszkár

Nagyon örülnék, ha megküldené időnként a svájci folyóiratokban megjelent cikkeit. Talán lehetséges volna azokat magyarul is közölni, ha másképp nem, legalábbis kivonatosan.

3.

Clarens, 1918. február 14.

Kedves Uram!

Ne gondolja egy percig sem, hogy válaszom feledékenység miatt késett. Az utóbbi időben nagyon elfoglalt voltam, de a lényeg az, hogy mielőtt válaszoltam volna, szerettem volna megismerni az Ön által magyarul írt cikket. Nemrég fordították le nekem, és nagyon köszönöm Önnek.

Nem küldtem el Önnek cikkem, melynek a „Demosratie”-ben kellett volna megjelennie, kefelevonatót, mivel magam sem kaptam meg időben. Most külön postacsomagban elküldöm. Mivel a „Demosratie” nem jelent meg, így a cikk sehol sem látott napvilágot.

Ami a svájci sajtóban megjelent cikkeimet illeti, azokat elolvashatja a zürichi Rundschau-ban és a lausanne-i „Revue Politique Internationale”-ban. Gondolom, ezekhez a folyóiratokhoz otthon is könnyen hozzájut.

Kedvesen gondolok vissza az együtt eltöltött rövid időre. Remélem, hogy a körülmények majd lehetővé teszik, hogy eljőjjön hajlékunkba, számítok az Ön hosszabb látogatására. Sőtét, egyszersmind szenvedélyekkel terhes időket élünk. Mi sülnhet még ki ebből a borzalmas zűrzavarból.

Remélem, jó híreket hallok Öntől. Részemről feltétlenül írok Önnek, ha irodalmi munkásságom során valami Önt is érdeklő kerül elő.

Fogadja kedves Uram, legszívélyesebb üdvözetemet.

4.

Huszadik Század

Budapest, 1918. március 23.

II. Pasaréti u. 79.

¹¹ SEIDLER Ernő (1886—1940) a magyarországi Szociáldemokrata majd Kommunista Párt tevékeny tagja; CHARITON Alexandr egyike azon orosz hadifogoly tisztnek, akiket SZABÓ Ervin a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár igazgatójaként alkalmazott az orosz nyelvű könyvanyag feldolgozására. Ugyanakkor orosz nyelvtanfolyamot vezettek a könyvtár munkatársai számára. (Lásd: REMETE László: *A Nagy Október hatása a Fővárosi Könyvtárra*. Magyar Könyvszemle, 1967. 4. sz. 323.)

¹² Feltételezhető, hogy a levélben említett tanulmányt JÁSZI kéziratban juttatta el Svájcba, mert Magyarországon nyomtatásban megjelent cikkei közt nem találjuk a Rubakin művével foglalkozó írást.

Kedves Uram, a megígért és várt cikk mind a mai napig nem érkezett meg. Nagyon ajánlom a dolgot. Nem ajánlottan adta fel a küldeményt?

Szeretnék jó híreket hallani Öntől. Ami engem illet, állandó depresszióban élek. Sötét idők járnak.

Fogadja Uram szívélyes és baráti üdvözetemet.

Jászi O.

5.

Clarens, 1918. május 3.

Kedves Uram!

Eppen most juttattam el egy kérést Önhöz: Nem tudna-e segíteni fiam felkutatásában, aki a román front lövészárkaiban tűnt el. Küldöm fiam személyi adatait: Mihail Nyikolajevics Rubakin, Sceserbacev tábornok Romániában harcoló orosz hadserege, 7. lovashadosztály, műszaki alakulat, fél-század (utászok). Fiam rendfokozata: paporscsik ez a német Fehndrich (zászlós) megfelelője.

Szeretném megtudni, fogságba esett-e, avagy már nem él. Talán Ön tudna lépéseket tenni az osztrák hatóságok révén. Végtelenül hálás lennék Önnek.¹³

Válaszát várva, fogadja, kedves Uram, igaz baráti üdvözetemet.

6.

Husadik Század

Budapest, 1918. május 14.

II. Pasaréti u. 79.

Kedves Rubakin Úr!

Minden tőlem telhetőt megteszek az Ön által kért információk megszerzésére. Végtelenül örülnék annak, ha jó hírekkel szolgálhatnék Önnek. Ezekben a tragikus időkben sokat gondolok Önre.

Baráti és szívélyes üdvözlettel.

Az ön odaadó híve: Jászi O.

7.

Husadik Század

Budapest, 1918. május 21.

II. Pasaréti u. 79.

Kedves Uram, az illetékes hatóság megígérte nekem, hogy minden tőle telhetőt megtesz az Ön fia felkutatására. Remélve, hogy minél hamarabb pontos és jó híreket is továbbíthatok Önhöz, fogadja legszívélyesebb üdvözetemet.

Jászi O.

VÁRADY STERNBERG JÁNOS

¹³ RUBAKIN Mihail sorsa ismeretlen.